

Маматкул ЖҰРАЕВ

**ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИК
АСОСЛАРИ**

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ МАДАНИЯТ ВА СПОРТ
ИШЛАРИ ВАЗИРЛИГИ
АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ НОМИДАГИ ТОШКЕНТ ДАВЛАТ
МАДАНИЯТ ИНСТИТУТА**

Маматқул ЖЎРАЕВ

ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИК АСОСЛАРИ

5810500 - «Халқ ижодиёти» таълим йўналишининг «Фольклор-
этнографик жамоалари ташкилотчиси» соҳаси учун ўқув қўлланмаси

Тошкент - 2008

СЎЗБОШИ

Л_а «ЧГМ РЎКУВК Ўлланма Ч АбДУиа Кодирий номидаги Тошкмп
Ч "Гя" Г,,~ ш,мий ~ — Ч *

«26» декабрь 2006 йил 4-сонли мажлис баёни

"Фольклоршунослик асослари" ўқув қўлланмаси ўзбек фольклоршунослигининг шаклланиш тарихи, асосий тараққиёт йўналишларий ва ривожланиш босқичлари, етакчи илмий мактабларнинг назарий мезонлари, халқ бадий ижодиётини ўрганишнинг аҳамияти ва моҳияти, фольклор жанрларини тадқиқ этиш борасида эришилган асосий натижалар таҳлили асосида талабаларга фольклоршуносликнинг илмий тамойиллари хусусида чуқур билим беради.

Мазкур ўқув қўлланмаси Абдулла Кодирий номидаги Тошкент давлат маданият институтининг "Халқ бадий ижодиёти" факультети "Фольклор-этнографик жамоаларга раҳбарлик" мутахассислиги бўйича таҳсил олаётган талабалар

Масъул муҳаррир:

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ёшлар мураббийси, профессор

Саодат ЙЎЛДОШЕВА

Такризчилар:

филология фанлари доктори Асқар МУСАҚУЛОВ

филология фанлари номзоди Нозим ҚОСИМОВ,

© Республика методика ва
ахборот маркази, 2008.

Ўзбек фольклоршунослиги кўп тармокли фан йўналиши бўлиб, ҳозирги кунда унинг эпосшунослик, эртақшунослик, қўшиқшуносик, мусика фольклоршунослиги каби бир қатор фундаментал тадқиқот йўналишларига эга. Шунингдек, ҳозирга қадар мифология ва қадимги давр фольклори, ўзбек фольклорининг тарихий тараққиёти, маросим фольклори, болалар фольклори, халқ лирикаси, фольклор ва ёзма адабиёт муносабати, ўзбек фольклорининг эпик жанрлар тизими, халқ достончилиги, достончилик мактаблари ва уларнинг эпик аънавалари, туркий халқлар фольклорининг ўзаро алоқалари ва фольклорда жанрлараро муносабатлар, оғзаки театр ва халқ томоша санъати, халқ мусикаси ва аънавий рақс санъатини ўрганишга дойр қатор тадқиқотлар силсиласи юзага келган.

Ўзбек фольклоршунослари халқ оғзаки бадий ижоди асарларини тўплаш ва тадқиқ этиш билан шугулланибгина қолмасдан, фольклор намуналарини нашр қилиш борасида ҳам салмоқли натижаларга эришдилар. "Ўзбек халқ достонлари" силсиласида нашр этилган қатор эпик асарлар, "Ўзбек халқ ижоди" кўпжилдилигининг қирққа яқин томлари чоп этирилганлиги, шунингдек, ўзбек халқ мақолларининг икки жилдлик академик наشري, кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган кўплаб алоҳида нашрлар бунинг яққол далилидир. Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан кейин бошқа фанлар қатори ўзбек фольклоршунослиги фани ҳам ўзининг янги тараққиёт босқичига кўтарилди. "Алпомиш" достони яратилганлигининг 1000 йиллиги кенг тантана қилиниши халқ оғзаки бадий ижодиётини тадқиқ ва тарғиб этиш борасида мислсиз катта имкониятларга йўл очиб берди. Натижада ўзбек фольклоршунослари "Алпомиш" достони Фозил Йўлдош ўғли вариантынинг илмий-академик нашини, шунингдек, Бекмурод Жўрабой ўғли, Пўлкан шоир, Эргаш Жуманбулбул ўғли, Берди бахши, Саидмурод Паноҳ ўғлидан ёзиб олинган вариантларини нашрга тайёрлаб, чоп этирдилар. Фольклоршунослик тарихида биринчи марта "Гўрўғли" туркумига қирувчи достонларнинг Раҳматулла Юсуф ўғлидан ёзиб олинган барча намуналари тўла ҳолида нашр этирилди. Бундан ташқари, ўзбек халқ мақоллари, маросим қўшиқлари, афсона ва ривоятлардан тузилган мажмуалар ўқувчилар қўлига етиб борди.

Ўзбек фольклоршунослиги халқ ижоди асарларини илмий тадқиқ этиш борасида ҳам жиддий ютуқларга эришди. Халқ эпосининг ўзига хос табиати, эпик сюжетлар генезиси, мотивлар поэтикаси, образлар силсиласи хусусида янгидан-янги тадқиқотлар юзага келди. Маросим фольклорининг жанрлар таркиби, ҳудудий-локал хусусиятлари, келин салом, ёр-ёр, лапар, ўлан, олқиш каби жанрларнинг тарихий асослари ва бадийиётига дойр илмий тадқиқотлар яратилди. Ўзбек мифологиясининг генетик илдизлари ва фольклор асарларидаги бадий вазифалари, ўзбек халқ оғзаки бадий ижодиётидаги мифологияк персонажлар, "Авесто" ва ўзбек фольклори, миф ва фольклор муносабати, ўзбек мумтоз адабиётида фольклоризмлар, фольклорнинг ҳозирги адабий жараёндаги ўрни, ҳозирги тарихий-фольклорий жараён изчил ўрганилаётганлиги фольклоршуносликни янги босқичга кўтарди.

Бугунги кунда олий ўқув юртларида фольклоршуносликнинг алоҳида ўқув предмети сифатида ўқитилаётганлиги ҳам халқ оғзаки бадий ижодиётининг маънавий-маданий тараққиётда гоят муҳим ўрин тутишини кўрсатади. Хусусан,

Абдулла Қодирий номидаги Тошкент давлат маданият институтининг "Халқ бадий ижодиёти" факультета "Фольклор-этнографик жамоаларга раҳбарлик" мутахассислиги бўйича тахсил олаётган талабалар "Фольклоршунослик асослари" фани орқали ўзбек олимларининг халқ оғзаки бадий ижоди асарларини ўрганиш борасида эришган энг янги илмий-назарий ютуқларида баҳраманд бўладилар.

"Фольклоршунослик асослари" фанининг асосий мақсади ва вазифалари бу фаннинг ўзига хос илмий мезонлари ва критерийларини кўрсатиш, фольклоршуносликдаги асосий илмий методлар ва илмий мактаблар, ҳозирги кунга қадар эришилган асосий натижалар, ўзбек фольклорный мустақиллик даврида ўрганишнинг янги таъмоиллари ва бу фаннинг истиқболлари ҳақида чуқур билим беришдан иборатдир.

"Фольклоршунослик асослари" фани - ўзбек фольклоршунослигининг шаклланиш тарихи, асосий тараққиёт йўналишлари ва ривожланиш босқичлари, етакчи илмий мактабларнинг назарий мезонлари, халқ бадий ижодиётини ўрганишнинг аҳамияти ва моҳияти, фольклор жанрларини тадқиқ этиш борасида эришилган асосий натижалар таҳлили асосида талабалар фольклоршуносликнинг илмий таъмоиллари ҳусусида чуқур билим беради.

Ўзига хос тараққиёт йўли ва қисқа вақт ичида эришган оламшумул ютуқлари билан жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллаган мамлакатимизнинг ойдин истиқболи илм-фаннинг энг янги натижаларини пухта ўзлаштирган юқори малакали кадрлар фаолияти билан бевоситча боғлиқдир. Шунинг учун ҳам "Фольклоршуносликка кириш" номли мазкур ўқув қўлланмасида ўзбек фольклоршунослиги фанининг илмий-назарий йўналишлари, фольклоршунослик тарихи, фольклорни ўрганиш борасида хозирга қадар эришилган асосий натижалар, назарий ва амалий фольклоршуносликнинг ўзига хос хусусиятлари билан бир қаторда дунё фольклоршунослигининг тараққиёти билан бевосита боғлиқ бўлган етакчи илмий мактаблар ва уларнинг асосий назариялари, фольклорни ўрганишнинг турли хил метод ва усуллари, фольклоршунослик ва унга ёндош фанларнинг ўзаро муносабати тўғрисида ҳам муфассал маълумот берилади. Чунки бўлажак фольклоршунос, яъни ўзбек халқ оғзаки бадий ижодини ўрганувчи мутахассис; фольклоршунослик тарихида "фин мактаби", "мифологик мактаб", "тарихин мактаб", "антропологик мактаб", "ритуал-мифологик мактаб" каби номлар билан аталган илмий мактабларнинг изланишлари ва улар томонидан яратилган илмий-назарий концепцияларнинг халқ ижодини тадқиқ этишдаги аҳамиятини яхши билиши, уларнинг филологик тадқиқотлар тизимида тутган ўрнига тўғри баҳо бера билиши лозим.

"Фольклоршуносликка кириш" номли қўлланма шу йўналишда мамлакатимизда яратилган илқ ўқув қўлланмаси бўлганлиги учун унда муайян камчиликлар, етишмовчиликлар бўлиши табиий. Шунинг учун ҳам мутахассислар мазкур қўлланма тўғрисидаги фикр-мулоҳазаларини ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор бўлими ҳамда А.Қодирий номидаги Тошкент давлат маданият институти "Халқ ижодиёти" кафедрасига юбориш орқали қўлланмани янада мукамаллаштиришга ўз ҳиссаларини қўшадилар деб умид қиламиз.

ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИК МАКТАБЛАРИ ВА УЛАРНИНГ НАЗАРИЯЛАРИ

ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИКДА «МИФОЛОГИК МАКТАБ» НАЗАРИЯСИ

Мифологик мактаб - дунё фольклоршунослигидаги кенг тарқалган илмий йўналишлардан бири. Бу мактаб вакиллари мифология, мифик образ, мифологик сюжет ва мотивлар фольклорнинг заминини ташкил этади деб ҳисоблайдилар.

Маълумки, миф қадимги одамнинг борлиқ олам ҳақидаги ибтидоий тасаввурлари мажмуи бўлиб, коинотнинг яратилиши, инсон, ўсимликлар ва ҳайвонот дунёсининг вужудга келиши, самовий жисмларнинг пайдо бўлиши, табиий ҳодисаларнинг сабаблари ва моҳияти, афсонавий қаҳрамонлар, маъбудлар ва илоҳлар тўғрисидаги эътиқодий қарашларни ўз ичига олган. Ҳали ўзини табиатдан ажратиб олмаган қадимги одам ўз атрофидаги моддий мавжудликнинг пайдо бўлиш сабабларини мифологик тасаввурлар воситасида изоҳлашга, тушунтиришга ҳаракат қилган. Миф қадимги одамнинг воқеликка бўлган онгсиз ҳиссий муносабати ифодаси бўлиб, табиат ва жамият ҳаётининг турли қирралари моҳиятини тушунтирувчи энг қадимги тасаввурлар силсиласидир. Мифологик тасаввурлар муайян воқелик моҳиятини ҳаёлий уйдирма воситасида изоҳласа-да, миф яратилган ва оммалашган жойида ўз ижодкори ва ижрочилари томонидан ҳақиқатда бўлиб ўтган воқеалар баёни сифатада қабул қилинган.

Қадимги одамнинг табиатни тушуниши ва воқеликни идрок этиши гоёта мураккаб тафаккур ҳодисаси ҳисобланади. Аждодларимиз ўзини ўраб олган моддий оламнинг сир-асрорларини тушунишга, табиий ҳодисаларнинг моҳиятини англашга ҳаракат қилар экан, бутун борлиқни бор бўй-басти билан қабул қилган. Моддий оламдаги воқеликни идрок этишда образлилик ва поэтик рамزلардан фойдаланиш эса бадий ижодга хос белги бўлиб, воқеликка онгли ҳиссий муносабат билдиришга асосланади. Дунёдаги моддий мавжудликнинг пайдо бўлиши, муайян табиий ҳодисаларнинг рўй бериш сабаблари, табиат ва инсон муносабати масалалари қадимги одам онгида асосий тарзда талкин қилинган. Олам ҳақидаги ана шу энг қадимги эътиқодий қарашлар асосида дастлабки мифологик тасаввурлар тизими келиб чиққан. Миф - қадимги одамнинг воқеликка бўлган онгсиз ҳиссий муносабати ифодасидир.

Мифологик тасаввурлар оламнинг яратилиши, ўсимлик ва ҳайвонот дунёсининг юзага келиши, одамзотнинг пайдо бўлишини ҳаёлий уйдирма воситасида изоҳласа-да, миф ўз ижодкори ва ижрочилари томонидан ҳақиқатда бўлиб ўтган воқеалар баёни сифатида баҳоланган. М.И.Стеблин-Каменскийнинг таъкидлашича, "миф - бу муайян воқелик баёни бўлиб, унда ҳикоя қилинган мавзу нечоғлиқ уйдирма бўлмасин, яратилган ва яшаб келган жойида у ҳақиқат, реал воқелик ифодаси сифатида қабул қилинган. Албатта, мифни ўрганадиган тадқиқотчи ундаги уйдирмага ишонмайди.

Шунинг учун ҳам миф бугунги кунда ҳаққоний ҳаётий воқелик ифодаси сифатида англашилмайди. Шу тарика тадқиқотчининг миф ҳақидаги ўз тасаввури, яъни "миф - бу уйдирмадир" деган қараши юзага келади. Яратилган ва оммалашган жойида миф аслида реал воқелик талқини деб тушунилган".¹

Утмишда яшаган аجدодларимизнинг олам ҳақидаги тасаввурларини ўзида жамлаган, унинг дунёқарашини ифодалаган ва авлоддан-авлодга етказишга мўлжалланган мифларнинг оммалашуви усуллари ҳам турлича бўлиб, асосан жонли оғзаки ижро орқали, яъни сўз воситасида ҳикоя қилиб берилган. Яъни миф - афсона жанрининг бадиий шакли асосида баён этилган.

Мифологик тасаввурлар тизими ибтидоий удум ва маросимларнинг мағзини ташкил этувчи хатти-ҳаракатлардан иборат ритуал ўйинлар сифатида ҳам намойиш қилинган. Қадимги тасаввурлар асосида яратилган осори атиқалар ҳамда халқ ҳунармандчилиги буюмларидаги рамзий чизгиларда ҳам мифик сюжетлар акс эттирилган.

Аждодларимизнинг олам, табиат ҳодисалари ва ижтимоий ҳаёт ҳусусидаги қадимий фантастик тушунчаларини ўзида акс эттирган мифлар қуйидаги турларга бўлинади. 1) *ибтидо ҳақидаги мифлар* (оламнинг яратилиши ва сўра ҳаётнинг пайдо бўлиши тўғрисидаги мифлар); 2) *самовий мифлар* (осмон жисмлари ва табиат ҳодисаларининг пайдо бўлиши ҳақидаги мифлар); 3) *аитропогеник мифлар* (ғайриоддий ҳислатга эга бўлган афсонавий паҳлавонлар ҳақидаги мифлар-масалан, Геракл, Гильгамеш, Одами Од, Хубби қаби паҳлавонлар ҳақидаги мифлар); 4) *культ мифлари* (муайян эътиқодий инончлар билан боғлиқ мифлар, масалан, ҳосилдорлик култи, сув култи, ўсимлик култи, олов култи ҳақидаги мифлар); 5) *тотемистик мифлар* (уруғ-қабилаларнинг келиб чиқиши билан алоқадор мифлар; масалан, 92 ўзбек уруғларининг пайдо бўлиши ҳақидаги миф); 6) *календарь мифлар* (йил, ой, кун ҳисоби билан боғлиқ мифлар-масалан, аямажуз, аҳман-дахман, чилла, тўқсон ҳисоби билан боғлиқ мифлар); 7) *ўлиб-тирилувчи табиат култига ҳақидаги мифлар* (масалан, Gifeyu ҳақидаги мифологик сюжетлар); 8) *анимистик мифлар* (жон тўғрисидаги мифологик тасаввурлар); 9) *манье,лик мифлар* (аждодлар ҳомийлиги ҳақидаги мифлар); 10) *дуалистик мифлар* (эзгулик ва ёвузлик қучлари ўртасидаги қураш ҳақидаги асотирий қарашларни ўзида акс эттирган мифлар); 11) *эсхатологик мифлар* (оламнинг интшоши ҳақидаги мифлар-масалан, охир замон тўғрисидаги миф).

Инсоният тафаккури таракқиётининг илк босқичи сифатида муҳим амелий аҳамият касб этган мифология ибтидоий маданиятнинг негизи, оламни идрок этишнинг қадимий воситаларидан бири, бадиий тафаккурнинг ибтидоси ҳисобланади. Мифологиянинг асосини қадимги одамнинг коинот, табиат, инсон, осмон жисмлари, нарса ва ҳодисаларнинг пайдо бўлиши ҳақидаги мифлар ташкил этади.

Мифологиянинг архаик қатлами қуёш, ой ва юлдузлар тўғрисидаги шамсий, қамарий ва страль мифлар, оламнинг пайдо бўлиши ҳақидаги самовий мифлар, одамзотнинг яратилиши ҳақидаги антропогеник мифлар, қадимги эътиқодий қарашларни ўзида ифода этган тотемистик, анимистик ва культ мифларидан ташкил топган. Дехқончилик маданияти юксак даражада

ривожланган ҳудудларда эса табиий-иқлимий ўзгаришларнинг рамзий-метафорик талқинлари асосига қурилган тақвимий (календарь) мифлар ва ўлиб-тирилувчи табиат култилари ҳақидаги мифлар кенг тарқалган. Хусусан, Осирис (қадимги Миср), Адонис (Финикия), Дионис (Юнонистон), Сиёвуш (Ўрта Осиё) ҳақидаги мифологик сюжетлар шу тарика юзага келган. Ўзининг илк таракқиёт босқичида энг содда ибтидоий инончлардангина иборат бўлган мифология инсоният тафаккурининг тажрибий ривожидан олам, жамият ва табиат ҳақидаги асотирий сюжетлар, мифик образ ва тасаввурлар силсиласини ўз ичига олган муқаммал тизимга айланган.

Ижтимоий онгнинг анимизм, тотемизм, фетишизм қаби қадимий шакллари мифология билан ҳамбарчас боғлиқ бўлган. Ибтидоий дунёқараш тизими сифатида шаклланган мифология қадимги диний эътиқодларнинг илк қуртаклари, аждодларимизнинг фалсафий, ахлоқий ва ижтимоий қарашлари, олам ва одам ҳаётига доир энг содда тушунчалари, воқеликни онгсиз-ҳиссий англаш асосига қурилган рамзий-метафорик образлар, шунингдек, сўз санъати, маросимлар тизими ва мифологик тафаккурнинг турли хил шакллари ўз ичига қамраб олган. У қадимги одамнинг борлиқ оламни идрок этишга доир тасаввур ва қарашларини ўзида жамлаган изчил тизим сифатида ибтидоий мафкуранинг етакчи ғояси бўлиб хизмат қилган. Мифология ибтидоий инсоннинг қарашларини ўзида муҳасаммалаштирган синкретик ҳодисадир. Шу боис, мифология фольклор, ёзма адабиёт, санъат ва маънавий қадриятларнинг шаклланиши учун замин вазифасини ўтаган.

Эзгулик қучларининг ҳаос-зулматни ўзига макон қилган ёвузликка қарши қурашини ўзида акс эттирган қадимги мифлар бадиий тафаккурнинг шаклланишида муҳим роль ўйнаган. Воқеликни эстетик категория сифатида идрок этиш ҳамда бадиий сўз воситасида талқин қилиш аъёнаси келиб чиққач, қадимги мифларнинг асосий қисми сўз санъатининг турли жанрларига сингиб кетган. Ўзбек халқ оғзаки бадиий ижодиётидаги қўлаб эпик сюжет ва аъёнавий мотивларнинг генетик илдизлари бевосита мифик тасаввурлар қатламга бориб тақалади. Мифлар "Авесто", "Илиада", "Рамаяна", "Шоҳнома", "Қалевала", "Алпомиш", "Аўбўғёё" қаби буюк бадиий ёдгорликларнинг яратилишида ҳам салмоқли ўрин тутган.

Қадимги мифологик тасаввурлар ва асотирий сюжетлар бадиий тафаккурнинг шаклланиши ва таракқиётида ўзига ҳос сарчашма вазифасини ўтаганлиги учун ҳам халқ оғзаки бадиий ижодиёти, ёзма адабиёт ва санъат асарларидаги мифологик негизга эга бўлган қўлаб асотирий персонажлар учрайди. Мифик тасаввурлар асосида келиб чиққан бундай образлар халқ ҳаёли ва воқеликни фантастик талқин қилиш аъёнасинининг меъасидир. Мифологик образлар муайян воқеа-ҳодисанинг жонлантирилган тимсолий ифодаси бўлиб, воқеликнинг моҳиятини метафорик, рамзий ва истиоравий ҳолатда ўзига қўчиради ва унинг шаклий тажассуми ҳисобланади.

Мифологик образлар ибтидоий бадиий уйдирма-фантазия маҳсули бўлиб, коинот, табиат ва жамиятдаги турли-туман ҳодисалар, қадимги одам тасаввурида мавжуд бўлган ғайриоддий қучларнинг келиб чиқиш сабабларини изоҳлашга хизмат қилган. Бадиий тафаккур шакллангач, қадимги мифологиянинг таркибий қисми саналган асотирий образлар адабиёт ва санъатга қўнган. Ўзбек мумтоз адабиёти намоёндаларининг асарлари,

¹ Стеблин-Каменский М.И. Миф. - Л.: Наука, 1976. - С 4-5

"Алпомиш", "Кунтуғмиш", "Рустамхон" ҳамда "Гўрўғли" туркумига мансуб достонлар, ўзбек халқ афсоналари ва эртақларидаги мифологик образлар шулар жумласидандир. Фольклор ва ёзма адабиётдаги мифологик образлар бадрий талкиннинг тўлақонли чиқиши ҳамда поэтик тафаккурнинг кенг камровлигини кўрсатиш вазифасини бажаради.

Миф қадимги одамнинг ишонч-этикодлари, ўй-хаёллари, диъий қарашлари ва илк ижодий изланишларининг сўз воситасида ифода этилган кўринишларидан биридир. Мифни ибтидоий одам маънавий оламининг муашн эҳтиёжлари, яъни ўз дунёқарашини баён этиш зарурати юзага келтирган. Вокеликни бадий идрок этиш анъанасининг ибтидоси сифатида қалим замонларда шаклланган мифологик тасаввурлар тизими фольклордаги эпик жанрларнинг сюжет силсиласи ва образлар таркибининг юзага келишига асос бўлган. Демак, мифнинг мохияти, турлари, ўзига хос хусусиятлари, образлар тизими, мифологик сюжетларнинг эпик диффузияси ва фольклор асарлари таркибидаги поэтик вазибалари каби масалаларни ўрганиш мифшуносликнинг асосий йўналишларини ташкил этади.

Миф ҳақидаги дастлабки илмий талкинлар жаҳон маданияти тарихининг антик давридаёқ юзага кела бошлаган эди.¹ Хусусан, Пифагор таълимотига кўра, миф - табиатни фалсафий-аллегорик англаш ифодасидир. Милоддан бурунги III асрда яшаган юнон файласуфи Эвгемер мифологик персонажларни ўтмишда яшаган тарихий шахсларнинг илохийлаштирилган образи деб ҳисоблаган. Платон эса мифни вокеликнинг фалсафий-рамзий талкини деб баҳолаган.

XI асрда яшаган буюк тилшунос олим Махмуд Кошгарийнинг "Девону луготит турк" асаридаги миф тушунчаси *"cae"* сўзи билан ифодалан. Бу ;ўз қадимги туркийлар тилида "хабар", "мақол", "қисса", "хикоя", "сўз", "нугк" маъноларини англатган ("Девон", I, 122; III, 168). Ана шу лисоний далитга асосланган фольклоршунос Т.Ҳайдаровнинг ёзишича, "сав атамаси уч хусусиятига кўра юнонча миф атамасига мое кела олади: биринчидан, атаманинг қўйланиш даврининг қадимийлиги; иккинчидан, ифодаланаётган тушунча ва тасаввурларнинг умумлашма хусусиятига эга эканлиги, ва ниҳоят, учинчидан, ифодаланаётган маъноларнинг синкретиклиги. Бу ҳолат турлий халқларда ҳам ижтимоий тараккиётнинг маълум бир босқичида умумбашар халқларига хос бўлган ва айни пайтда мустақил ривожланган ижод тури - "CIB" (миф) ва "савчилик" (мифологик ижод тури) табиий-ижтимоий ходиса сифатида мавжуд эканлигини таъкидлайди"².

Мифологик тасаввурларни инсоният томонидан яратилган улкан маънавий қадриятлар тизими тарзида талкин қилиш анъанаси **XVIII-XVIII** аерларда юзага келди. Француз маърифатпарварларидан бири, файласуф Б.Фонтенель (1657-1757) мифларни қадимги одамлар тафаккурининг маҳсули сифатида баҳоляди ва инсоният тараккиётининг "болалик даври"га хос бўлган мифларни таҳдил қилишга тарихий нуктаи назардан ёндашди. Мифологияни тадқиқ этишда биринчи марта қиссий методни қўллаган Б.Фонтенель антик мифларни қадинги

¹ Бу ҳақда кенгрок маълумот **олиш** учун қаранг: Мелетинский Е.М. Мифология // Мифы народов мира. Т. I. - М.: 1982. - С. 16-17.

Ҳайдаров Т. "Гўрўғли" ва мифология синкретизми. Филол. фанлари номз. дкс. автореф. - Тошкент, 1993, 10-бет.

ҳинд асотирилари билан қиёслаб ўрганиш асносида жаҳоннинг турли халқлари мифлари орасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларни аниқлашга ҳаракат қилган.¹ Мифларни қиёсий ўрганиш тажрибаси Ж.Лафитонинг Шимолий Америкада истикомат қилувчи ҳинду қабилаларининг миф ва маросимларини бошқа қадимги қавмлар фольклори билан таққослаш таҳдил қилишга бағишланган асарларида ҳам қўлланилган.²

Миф мохиятини англаш ва унинг фалсафий мохиятини ойдинлаштиришда XVIII асрда яшаган италиялик олим Ж.Вико (1668-1744)нинг мифларни "поэтик нутқ"нинг архаик шакли сифатида талқин қилишга асосланган назарияси, шунингдек, "ибтидоий идеология синкретизми", "мифнинг поэтик табиати", "миф - илохий поэзия эканлиги" ҳақидаги илмий қарашлари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Унинг фикрича, инсоният ўз тараккиётининг энг қуйи қатламида имо-ишоралар, белги-ифодалар, рамзлар воситасида ўз фикрини баён қилган. Ўз мохиятига кўра бу "тил" шакли образли, метафорик, яъни поэтик нутқ табиатида эга эди. Мифни талқин қилишнинг бу ўзига хос назарияси кейинчалик мифшунос М.Мюллернинг "мифларни лингвистик талқин қилиш концепцияси" юзага келишига асос бўлди.

XIX асрда яшаб, ижод қилган немис олимлари И.Г.Гердер (1744-1803), А.Б.Шлегель (1767-1845), Ф.Шлегель (1772-1929) асарларида мифология "қадимги аждодлар томонидан яратилган поэтик қадрият", "халқ донишмандлиги намунаси", "диний этикоднинг илк шакли", "қадимги одамларнинг борлиқни рамз ва тимсоллар воситасида англашининг натижаси" тарзида талқин қилинган. Немис файласуфи И.Г.Гердер мифлардаги "бадийлик ва миллий ўзига хослик"ни қайд қилган бўлса, Ф.Шлегель "миф тили", яъни рамз ва тимсоллар назарияси гоёсини илгари сурган. Унинг "мифологияни инсоният руҳиятининг туб-тубидан, энг чуқур қатламларидан чиқариб олмоқ керак, ана шунда у ҳар қандай санъат асаридан гўзалроқ эканлигига амин бўласиз. Чунки санъатнинг барча турларини ўзида мужассам этган миф шеъриятнинг илк боқий сарчашмасидир" деган сўзлари қадимги мифларнинг синкретик характери ва бадий тафаккур тараккиётда тутган ўрнини баҳолашда муҳим назарий аҳамият қасб этади.

Мифни "ҳар қандай санъатнинг илк манбаи" сифатида талқин қилиш романтизм даврининг йирик файласуфи Ф.Шеллинг (XIX аср) эстетикасининг ҳам асосини ташкил этган. Ўзининг "Санъат фалсафаси" номли асарида мифологияни "эстетик феномен" сифатида таҳдил қилган Ф.Шеллинг таълимотича, миф - табиат ходисапарини ҳаёлий ўйдирма, фантазия ва рамзлар воситасида "илохий англаш" маҳсулидир.

Хуллас, Ф.Шеллинг ва А.Шлегельнинг мифик тафаккур фалсафаси ҳамда мифнинг эстетик мохияти хусусидаги назарий қарашлари, шунингдек, Л.Арим ва К.Брентано\ҳамкорлигида яратилган "Боланинг ғаройиб шох" номли тадқиқот, "ГейДельберг романтиклар тўғараги"нинг аъзоси И.И.Гёпперс(1776-1884)нинг "Мифлар тарихи" асари ва бошқа олимларнинг қадимги мифларни

¹ Фонтенель Б. О происхождении мифов // Рассуждения о религии, природе и разуме. - М.: 1979. - С.183-194.

² Мелетинский Е.М. Мифология...С.16.

³ Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе. - М.: Изд-во иностранной литературы, 1960.-С.212-213.

ўрганиш асосида чикарган хулосалари XIX асрнинг биринчи ярмида Европа фольклоршунослигида "Мифологик мактаб"нинг шаклланиши учун асос бўлди.

"Мифологик мактаб"нинг юзага келиши ва фольклоршуносликнинг ўзлга хос илмий йўналишига айланишида ака-ука Вильгелм ва Яков Гриммларнинг хизматлари катта бўлди. Уларнинг фольклористик тадқиқотида халқ оғзки бадиий ижодиётининг кадимий асослари, айниқса, мифология масалалари муҳим ўрин тутган. 1835 йилда Я.Гриммнинг "Немис мифологияси" номли асари босилиб чиқди. "Эдда" ва "Нибелунги" эпослари тахлилига бағишланган бу китобда муаллиф ўрта аср солномалари, авлиёларнинг манокибларидан тортиб кўхна тасаввур ва эътиқодларнинг фольклор асарларида, халқ урф-одатлари ва маросимлари, расм-русум ва одатларида сақланиб қолган қолдиқ ҳолдаги кўринишларига қараб бариини қиёсий таҳдил қилиш орқали кадимги герман мифларининг илдизларини аниқлашга ҳаракат қилган. Я.Гримм кадимги тасаввурларнинг халқ оғзаки ижодининг мақол, матал, қўшиқ, топишмоқ, афсона каби жанрларида сақланиб қолган излари германларнинг кадимги тасаввурлари ва эътиқодий қарашлари тизими қандай бўлганлигини аниқлашда ўзига хос қалит ролини ўтайди деб ҳисоблайди. У ёки бу мифик тасаввурнинг кадимийлик даражасини ошириб кўрсатишга уриниш, афсона, эртак, топишмоқ таркибидаги мифологизмларни "кадимги тасаввурлар қолдиғи" сифатида талқин қилишда фольклор жанрларининг шаклланиш жараёнига; юс тарихийлик принципини ҳисобга олмаслик ҳамда қиёсланаётган ҳодисаларни/шг зоҳирий мутаносиблигига берилиб кетиш каби камчиликларидан қатъий на сар Я.Гриммнинг бу асари фольклоршуносликда катта шухрат қозонди.

Я.Гримм томонидан қўлланилган қиёсий мифшунослик методи жуда қатта ҳажмдаги фактик материални ягона илмий мақсад йўлида илмий тавсифлаиға имкон берган. Бу асар фактик материалга гоят бойлиги, методологик асосининг ўз даврига нисбатан янгилиги, миф талқинига дойр барча илмий қарашлар қаймогини ўзида мужассамлаштирганлиги, герман мифларининг тизимий тахлилига бағишланганлиги туфайли унинг муаллифи Яков Гриммнинг илмий концепцияси фольклоршуносликда "мифологик назария" "мифологик мактаб назарияси" деб эътироф этилди. Шу тариқа фольклоршунослик фани тарихида "мифологик мактаб" атамаси пайдо бўлди.

"Мифологик мактаб" жаҳоннинг кўпгина мамлакатлари фольклоршунослигида кенг қўламда ривожланди. Бу борада, айниқса, Германия (А.Кун, В.Шварц, В.Манхардт), Англия (М.Мюллер, Ж.Кокс), Италия (А. Де Губернатис), Франция (М.Бреаль), Швейцария (А.Пикте), Россия (А.Н.Афанасьев, Ф.И.Буслаев, О.Ф.Миллер), Америка (Э.Чемберс, Г.Маррей, Ж.Харрисон, Ж.Уэстон, Ф.Корнфорд)да олиб борилган илмий тадқиқотлар "мифологик мактаб" назариясини такомиллаштиришга катта ҳисса қўшди.

XIX асрнинг иккинчи ярмидан эътиборан "мифологик мактаб" бир негга йўналишларда тараккий эта бошлади. Шулардан бири "мифнинг илк моҳиятини лингвистик таҳдил воситасида реконструкция қилиш" ёки "этимологик йўналиш" деб аталди. А.Кун, В.Шварц, В.Манхардт, М.Мюллер, Ф.И.Буслаев, А.Н.Афанасьев, А.А.Потебня каби олимлар хинд-европа тиллари материали асосида кенг қўламда қиёсий-лисоний ва этимологик таҳдил воситасида кадимги хиндевропа мифологиясининг архаик қатламини реконструкциялаиға бағишланган асарлар яратдилар.

Тўғри, мифни кадимги одам томонидан ижод қилинган "лисоний ҳодиса" сифатида баҳолаш анъанаси XVIII асрдаёқ мавжуд бўлган. Масалан, мифни "лисоний белги" деб билган Ж.Виконинг фикрича, барча мифлар кўшнинг чиқиши ва ботиши, нур ва зулмат билан боғлиқ. "Қадимги халқлар мифологияси ва символикаси" китобининг муаллифи Ф.Крейцернинг ёзишича, "илк диний эътиқод табиатни жонлантиришдан келиб чиққан, шу боис тилдаги айрим рамзий тимсолларнинг моҳияти ҳам шу билан изоҳланади".

Мифшуносликдаги "лингвистик таҳдил" методикасини чуқур ўзлаштирган А.Кун (1812-1881) ўзининг "Олов ва илоҳий шарбатнинг келтирилиши" (1859) асарида "этимологик йўналиш"нинг асосий назарий қарашлари ва методикасини ёритиб берди. Прометей ҳақидаги юнон мифини таҳдил қилган тадқиқотчи мазкур асотир қаҳрамони номининг келиб чиқишини кадимги санскрит тилидаги "pramathyas" - "пармаловчи" маъносини билдирувчи сўзга боғлайди. Бу лингвофольклористик хулоса қанчалик баҳсли бўлишидан қатъий назар, мифонимларни тадқиқ этиш борасидаги дадил қадам ҳисобланади.

А.Кун ўзининг 1873 йилда нашр этилган "Мифларнинг шаклланиш босқичлари" номли асарида мифларни палеолингвистик аспектда ўрганиш борасидаги изланишларини давом эттирди. У "кўпгина мифлар момақалдирик, чакмоқ, ёмғир, шамол, булут каби табиат ҳодисаларининг илоҳийлаштирилиши натижасида юзага келган" деган қарашни илгари суриш орқали "мифологик мактаб" тарихида "метеорогик назария" деб ном олган илмий концепцияни яратди.

Мифларнинг келиб чиқиши билан боғлиқ "лингвистик концепция" тарафдорларидан яна бири М.Мюллер (1823-1900) ҳам А.Кун назариясини қўллаб-қувватлади. Асосан, санскрит ва кадимги юнон тилларини қиёсий тадқиқ этиш билан шугулланган бу олим ўз методикасини мифологияга ҳам тадқиқ этди ва фольклоршуносликдаги "қиёсий мифшунослик" йўналишини бошлаб берди. Унинг "Қиёсий мифология бўйича тажрибалар" (1856) номли асарида этимологик асоси хиндевропа бобо тилидаги ўзақ лексемаларга бориб такаладиган мифонимлар таҳдил қилинган. У мифларнинг кадим ришталарини анимизм, магик ритуаллар ёки тотемизм билан эмас, ибтидоий тил қурилишидан излади. Унинг фикрича, мифологиянинг юзага келишига кадимги одамлар дунёқараши ва интеллектининг соддалиги эмас, балки ибтидоий тилнинг ўзига хос табиати асос бўлган. Ибтидоий одам тилида нарсас-ҳодисаларни ифодаловчи сўзларнинг қўллаб синонимлари мавжуд бўлган ва даврлар утиши билан ана шундай синонимлардан баъзиларининг асл маъноси унутилган. Архаик тилга мансуб сўзларнинг кейинги авлодлар учун тушунарсиз бўлиб қоллиши, яъни семасиологик ўзгаришлар (М.Мюллер таъбири билан айтганда, "тилнинг қасаллиги") эса мифларнинг келиб чиқиши учун замин ҳозирлаган.

Палеолингвистика ва қиёсий филология методларидан унумли фойдаланган М.Мюллер мифлар моҳиятини осмон ёриткичларининг илоҳийлаштирилиши анъанаси билан боғлаб талқин қилиш асосида кадимги мифологияни реконструкция қилишга интилди. Натижада "мифологик мактаб" тарихида "солар назария", яъни "шамсий назария" деб номланган назарий қараш юзага келди.

Бу йўналиш тарафдорлари мифни табиат ходисалари ҳақидаги қадимги тасаввурлар мажмуи деб тушунадилар. Баъзан "астраль-мифологик назария" деб ҳам юритиладиган бу илмий қарашга *кўра*, қадимги одамнинг табиат ҳақидаги ибтидоий эътиқодий инончлари дастлабки мифологик тасаввурлар тизимининг асосини ташкил этган.

"Метеорологик назария"ни Шимолий Германия аҳолисининг афсона, эртак, урф-одат ва тасаввурларини тадқиқ этиш асносида ривожлантирган этнограф ва фольклоршунос В.Шварц (1821-1899) "мифологик мактаб" тарихида "демонологик назария" номи билан юритиладиган концепцияни асослаб берди. У "Мифологиянинг келиб чиқиши" (1849) асарида Ёвуз қучлар билан боғлиқ халқ қарашлари ва ирим-сиримларга алоқадор асотарларни В.Шварц "қуйи мифология" ("низшая мифология") деб атади ва бу агама фольклоршунослик амалиётидан жой олди.

"Мифологик мактаб"нинг назарий қарашлари рус олимлари Ф.И.Буслаевнинг "Рус халқ оғзаки ижоди ва санъати тарихидан очерклар" (1861), А.Н.Афанасьевнинг "Славянларнинг табиат билан боғлиқ поэтик қарашлари" (1866-69), В.Н.Пипиннинг "Рус халқ эртаклари" (1865), А.Н.Велеловскийнинг "Қиёсий мифология ва унинг методи" (1873), Е.М.Мелетинскийнинг "Происхождение героического эпоса" (1963), "Поэтика мифа" (1976) каби асарларида янги материаллар ва илмий ҳулосалар билан ривожлантирилди.

Ўзбек фольклоршунослигида мифларни тадқиқ этиш борасида салмоқли ишлар амалга оширилган. Хусусан, мифологиянинг ўзбек халқ дostonлари сюжет қурилиши ва образлар силсиласида тутган ўрни Г.Акрамов томонидан чуқур тадқиқ этилди. Унинг "Ўзбек халқ дostonларида мифология" (1980) мавзусидаги йирик тадқиқоти миф ва эпос муносабати масаласини "Гўрўғ.ш" туркумига мансуб ўзбек халқ дostonларидаги мифологик образлар таҳддл мисолида ўрганишининг ажойиб намунаси ҳисобланади. Эртак ва дostonларда мифологиянинг сакданиб қолиши дostonларнинг қадимий илдизга эгаллиги ҳамда халқ тасаввурида мифологик тушунчаларнинг яшовчанлиги билан белгиланишини илмий-назарий жиҳатдан асослаб берган тадқиқотчи тотемистик, аниматик (табиат ҳақидаги) ва манистик (аждодлар ҳомийлиги тўғрисидаги) мифологиянинг ўзбек фольклоридидаги талқинларини кенг қўламда ўрганди. Г.Акрамовнинг "Аниматик мисология" (1977), "Манистик мифология" (1979), "Гўрўғли" туркумида мифологик образлар" (1978), "Мифологиянинг айрим эпик жанрлар билан ўзаро муносабати" (1981), "Миф ва ёзма адабиёт муносабатига дойр" (1996) каби асарларидаги таҳддлий мулоҳазалар ва ҳулосалар ўзбек халқ эпоси ўзининг кўп асрлик бадий-эстетик тараққиёти давомида мифологиядан озиклангани ҳолда, унинг инкори сифатида юзага келганлигини исботлаб берганлиги билан фольклоршунослик тарихида муҳим аҳамият касб этади.

Ўзбек адабий тафаккури тараққиётидаги тарихий-фольклорий жараённинг муҳим қонуниятларидан бири - жанрлар диффузияси, яъни турлитуман жанрларнинг бир-бирига сингиб кетиши, тарқалишини тадқиқ этган Б.Саримсоқов мифнинг эпик жанрлар тизимидаги ўрнини миф ва эртак, миф ва дoston муносабати масаласини таҳддлди орқали кўрсатиб берди. У ўзбек

мифологияси тараққиёти уч босқични - архаик, классик ҳамда ўрта асрларга хос мифларни ўз ичига олади деб ҳисоблайди.¹

Бизнингча, ўзбек мифологиясининг тараққиёти қадимги аждодларимизнинг тотемистик, анимистик, дуалистик ва магия инончлари; ибтидоий одамлар турмушида ритуал-рамзий аҳамият касб этган маросимлар; Ўрта Осиёда яшаган қадимги қавмлар дунёқарашида алоҳида ўрин тутган оташпарастлик ақидалари; ўлкамизда шаклланган қадимги деҳқончилик маданияти анъаналари билан боғлиқ ҳосилдорлик қўлтилари; ислом дини таълимоти ва у орқали Ўрта Осиёга кириб келган Шарқ, хусусан, араб фольклори анъаналари; мўғул ва бурят, чин ва хинд, эрон ва юнон мифологиясининг ижодий таъсири билан бевосита алоқадордир.

Шу боис, биз ўзбек мифларининг юзага келиши ва шаклланиш босқичларини қуйидагича таснифлаш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз:

1) *Ўрол-олтой қабилалар бирлашмасининг мифологик тасаввурлари.* Маълумки, тилшуносликда "олтой тиллари оиласи", "олтойшунослик", "проолтой тили" каби тушунчалар мавжуд. Олтойшунослик назарияси тарафдорларининг фикрича, туркий, мўғул-бурят, тунгус-маньчжур (баъзилар корейс ва япон тилларини ҳам шу таркибга киритадилар) халқларининг қадим аждодлари аслида ягона бир қабиллага мансуб бўлиб, улар "проолтой тили" ёки "проолтой шеvasи"да сўзлашганлар.

Биз ҳам ана шу назариянинг асосий ҳулосаларига суянган ҳолда туркий-мўғул-бурят-тунгус-маньчжур тилларида сўзлашувчи халқлар фольклоридидаги типологик муштаракликни ташкил этадиган эпик қатлам бу халқлар оғзаки ижодиёти тарихининг олтой даврига мансуб қадимий сюжетлар силсиласидан иборат деб ҳисоблаймиз. Ана шу муштарак эпик анъананинг асосий қисми архаик мифларнинг қолдиқ ҳолда етиб келган қўрилишлари бўлиб, бу асотирлар тарихан "проолтой фольклори" ёки "проолтой мифологияси"нинг таркибий қисмини ташкил этган. Муштарак вариантлари ёки ўхшаш намуналари мўғул-бурят ва тунгус-маньчжур халқлари оғзаки ижодида ҳам мавжудлиги аниқланган ўзбек мифлари (ёки муайян сюжет элементи, образ, мотив тарзида сакданиб қолган миф қолдиқлари) "проолтой мифологияси"га мансуб асотирлар сирасига қиради. Ўзбек мифологияси ривожининг бу даврига оид фольклор асарларидан энг характерлиси *бури* тўғрисидаги тотемистик мифлардир.

Бўри ҳақидаги генеологик мифнинг тарихий тараққиёти қуйидаги босқичлардан иборат бўлган:

а) *миф тарқиётининг Олтой даври.* Бўрини тотем-аждод сифатида мўътабарлаштириш анъанасининг илк қуртаклари туркий халқлар тарихининг Олтой давридаёқ намоён бўла бошлаган. Бир замонлар Олтой қабилалар бирлашмаси таркибига қирган туркий ва мўғул-бурят халқлари фольклоридида бўри-аждод ҳақидаги мифологик афсоналар учрайди. Бундай этнофольклористик ҳодиса бу халқлар ўртасидидаги маданий-этник алоқалар ҳосиласи эмас, балки маъмур миф сюжет ўзагининг манбалари муштарак заминга бориб тақалишидан далолат беради. Демак, бўри-аждод ҳақидаги

¹ Саримсоқов Б. Эпик жанрлар диффузияси // Ўзбек фольклорининг эпик жанрлари. - Тошкент.: Фан, 1981, 97-148-бетлар;

мифнинг илк чашмаси Олтой қабилаларининг тотемистик қарашлар ига алоқадордир.

б) *миф тараққиётининг кадимги туркийлар даери*. Олтой қабилла бирлашмасидан ажралиб чиққан туркий қавмлар ўз бобоқалонларининг тотемистик қарашларига ишонишдан иборат аъналарини давом эттирганлар. Бўри кадимги туркий қабилалардан бирининг аждоди, ҳомийси, тагами ҳисобланган. Ана шундай уруғ тотемлари ҳақидаги мифологик тасаввурлар асосида дастлабки генеологик миф ва афсоналар (масалан, "Ашина ҳақидаги миф") юзага келган.

в) *мифнинг миллий фольклордаги тараққиёт босқичи*. Туркий тилда сўзлашувчи халқларнинг аксарияти бўри-аждод ҳақидаги кадимги туркий мифлар сюжетининг маълум қирраларини ўз миллий фольклор аъналари бадиий заминида ривожлантирганлар. Натижада у ёки бу туркий халқнинг келиб чиқиши ҳақидаги этногенетик афсоналар (масалан, 92 ўзбек уруғининг дунёга келиши ва бошқирдларнинг келиб чиқиши тўғрисидаги афсоналар), муайян халқ таркибидаги уруғларнинг келиб чиқиши ҳақидаги генеологик афсоналар (саяк, бўри сингари киргиз уруғлари; бўринайман, бўрисалют, бўри каби чуваш ва бошқирд қабилалари; уйшун, бўри номли ўзбек уруғлари ҳақидаги афсоналар) ва бўрининг пайдо бўлиши тўғрисидаги зооморфик афсоналар (катағон уруғига мансуб ўзбекларнинг бўрига айланган одам ҳақидаги афсонаси) яратилган.

2. *Қадимги туркий қавмлар мифологияси*. Ўзбек фольклоридида сакланиб қолган архаик мифларнинг асосий қисми кадимги туркий мифологиянинг эпик диффузияси натижасида етиб келган. Қадимги туркий қабилалар оғзаки ижодиётида оламни мифологик англаш асосида яратилган космогоник, тотемистик, анимистик, этиологик ва этногенетик мифлар асосий ўринни эгаллаган.

3. *Зардўштилик билан боғлиқ мифологик тасаввурлар*. Маълумки, зардўштилик билан алоқадор асотирий қарашлар, айниқса, "Авесто" асотирилари ўзбек фольклори, ҳусусан, мифологиясининг шаклланишида муҳим роль ўйнаган. Халқ оғзаки ижодида аънавий тарзда қўлланилувчи *аждар*, *дев*, *пари*, *Семурғ*, *Жўмард*, *Аранжа бобо*, *Ахриман*, *аранглар*, *Заҳҳок*, *Сийёуш*, *Хубби*, *Аишадарози*, *Суёт хотин*, *Хайдар* каби қўллаб асотирий образларнинг тарихий асослари зардўштилик мифологиясига бориб такалади.

"Авесто" мифологияси ва зардўштилик ритуаллари негизида кейинчалик ўзбек маросим фольклоридида айрим жанрлар шаклланган. Ёмғир чақириш мақсадида ўтказиб келинган Суёт хотин маросими, Амударё сувининг мўл бўлиши ҳамда тошқин ҳалокатининг олдини олиш мақсадида Оролча авлиё деган жойда шу ном билан аталувчи афсонавий ҳомий шарафига ҳўкиз сўйиб қўрбонлик қилиш, наврўз байрамни ўтказиш, сумалак пишириш, баҳор фаслида аънавий гул сайлари (бойчечак сайли, лола сайли, гули сурух, қизил гул сайли қабилар)ига чиқиш, сафар қочди ва охир чоршанба маросимларини ўтказиб, оловдан ҳатлаш, шамол пири сифатида эътироф этилган Хайдар ёки Аждар бобога мурожаат қилиб, шамол чақириш, сумалак пишираётганда Аишадарози ўйинини ташкил этиш, келин-куёвни олов атрофида айлантириш, марҳумлар мазорига "қушлар ҳақи" деб бугдой сепиб қўйиш, дарёдан ўтаётганда Хуббига сийғиниш ва сувга туз ташлаш, далага биринчи Қўш

чиқаришдан аввал ҳўкизларнинг шохини мойлаш каби аънавий маросим ва удумларимизнинг тарихий асослари бевосита зардўштилик ҳамда "Авесто" мифологиясининг эътиқодий инончлар тизимидаги талқинларига боғланади.

4. Араб-ислом мифологияси аъналари. Маълумки, УП аср охирида Моворауннахр араблар томонидан фатҳ этила бошланган бўлиб, бу жараён УП аср ўрталарида нўхояланган. Натижада бу ўлкага ёйилган ислом дини Ўрта Осиёга Шарқ халқлари мифологияси ва фольклорининг эпик аъналарига мансуб сюжет, мотив ва образларни ҳам олиб келди. Гарчи ислом мифологиясининг таркиби қўпқатламли бўлиб, *ўзак мифлар* (араб асотирилари) ҳамда *ўзлаштирма асотирилари* (яъни кейинчалик фатҳ этилган халқлар фольклори ва бошқа диний қарашларга алоқадор мифлар)ни ўз ичига олган бўлса-да, унинг асосини кадимги араб қавмларнинг оғзаки ижоди намуналари ташкил этган.

Араб халқ китоблари, ривоят ва асотирилари сюжетининг эпик қўчиши натижасида Ўрта Осиё халқлари фольклоридида қўллаб янги асарлар яратилган. Аждодларимизнинг мифологик тасаввурлари араб-ислом асотириларида оид персонажлар тизими билан бойитилган. Ҳусусан, *анио*, *жин*, *гул*, *Одами Од*, *морут*, *лот-манот*, *Қўҳи Қоф*, *Эрам* каби мифологемаларнинг илк манбаи аслида араб фольклоридидадир.

Демак, ўзбек мифологиясининг тарихий асослари аждодларимиз ўтмишининг энг қуйи босқичларига мансуб эътиқодий қарашларга бориб такалади. Мифологик инончларнинг илк қатлами кадим замонларда яшаган боболаримизнинг тотемистик, анимистик ва дуалистик тасаввурлари, магик инончлар асосида келиб чиққан эътиқодлари, шунингдек, табиатни асотирий англаш ва ҳосилдорлик гоёсини ўзида мужассамлаштирган кадимги қўллар билан бевосита боғлиқ бўлган. Қадимги мифларнинг аерлар давомидаги тадрижий тақомили натижасида эзгулик ва ёвузлик қурашини акс эттирувчи дуалистик мифлар, оламнинг яратилиши ва интиҳоси ҳақидаги халқ қарашларини ўзида ифода этган космогоник мифлар, осмон ёриткичлари тўғрисидаги астраль мифлар, вақт ҳисоби амалларининг пайдо бўлиши ҳақида баҳс юритувчи тақвимий асотирилари, уруғ-қабилаларнинг келиб чиқишини изоҳлашга бағишланган этногенетик мифлар, ғайриоддий қаҳрамонларнинг саргузаштларини баён этувчи антропогенетик мифлар тизими шаклланган.¹

Ўзбекистоннинг истиқлолга эришиши кадимги тасаввурлар билан боғлиқ фольклор асарлари, жумладан, мифологик сюжет ва мотивларни кенг қўламда ўрганишга катта имкониятлар яратди. Ҳусусан, ўзбек фольклоридида мифология ва мифологик тасаввурларнинг маросим фольклори генезисидида тутган ўрни *МЖўраев* (Ўзбекларнинг шамол билан боғлиқ мифологик тасаввурлари. 1. Ялли момо қўлти - 1997; 2. Хайдар қўлти - 1997; 3. Аждар қўлти - 1998; 4. Ялоншч ота қўлти - 2005; "Миф ва унинг "Алпомиш" достонидаги ўрни" - 1999), *Т.Рахмонов* ("Миф ўзбек фольклорини эпик мотивларининг ўзаги сифатида" - 1996), *Ш.Шомусаров* ("Араб мифологиясининг юзага келиши ва унинг ўзбек фольклорига таъсири" - 1996, "Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қийсий таҳлили" - 1997, "Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қийсий таҳлили" -

¹ Жўраев М., Шомусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. - Тошкент.: Фан, 2001, 22-48-бетлар.

2002) томонидан тадқиқ этилди. Фольклоршунос олим Т.Хайдаров мифологиянинг ўзбек халқ эпосининг шаклланишидаги ўрни ва миф диффузиясига оид тадқиқотларни давом эттириб "Гўрўғли" ва мифология синкретизми" (1994) номли илмий ишини яратди.

Ўзбек фольклори мифологик образлар тизимига гоёат бой бўлганлиги боис мифшуносликда бу йўналишда бажарилган тадқиқотлар алоҳида силсини ташкил этади. Бу борада М.Жўраев ("Алпомиш" достонида мифолэгик образлар" - 1999), Ж.Эшонкулов ("Ўзбек фольклорларида дев образи" - 1996; "Фольклор: образ ва талкин" - 1997; "Эпик тафаккур тадрижи" - 2006), Б.Жуманиёзов ("Ўзбек фольклорларида ялмоғиз образи" - 1996), О.Қаюмов ("Ўзбек фольклорларида пари образининг генезиси ва бадий талқини" - 1998), Д.Файzieва ("Ўзбек фольклорларида илон-аждаҳ образининг эпик талқини" - 2004)лар томонидан яратилган илмий тадқиқотлар фольклоршуносликда ид гар и ўрганилмаган муаммоларни хал қилишга қаратилганлиги, янги фактик материални тахлил объектига киритганлиги ва муҳим назарий умумлашмаларга олиб қуелганлиги билан алоҳида ажралиб туради.

Фольклоршуносликка "ўзбек мифологияси" тушунчаси олиб кирилди ва у туркий мифологиянинг таркибий қисми бўлиб, Ўрта Осиёда истикомат қилган кадимги аҳолининг эътиқодий қарашлари, тасаввур ва ишончларини ўшда мужассамлашганлиги илмий жиҳатдан асосланди. Бу масалалар бизнинг "Ўзбек халқ тақвими ва мифологик афсоналар" (1994), "Ўзбек халқ самовий афсоналари" (1995), "Бўри ҳақидаги кадимги туркий мифлар ва ўзбек фольклори" (1998) каби тадқиқотларимиз, шунингдек, фольклоршунос Ш.Шомусаров билан ҳаммуаллифликда ёзилган "Ўзбек мифологияси ва араб фольклори (2001)" китобимизда атрофлича ёритилди.

Мамлакатимизда яратилган мухташам адабий қадрият - "Авесто"нинг М.Исҳоқов ва Аскар Маҳкам томонидан ўзбек тилига таржима қилиниши ҳамда "Авесто" яратилганлигининг 2700 йиллиги Республикаимизда жаҳоншумул даражада кенг нишонланганлиги бу кадимий манбани ҳар томонлама чуқур тадқиқ қилишга йул очди. Бу қўҳна ёдгорликни кенг қўламда ўрганишга бағишланган тадқиқотлар орасида "Авесто" мифологияси ва унинг ўзбек фольклорларидаги талқинларини ёритишга қаратилган изланишлар (Мирзаев Т., М.Жўраев "Авесто" ва халқ оғзаки ижоди" - 2001; Жўраев М. "Авесте" ва ўзбек фольклори" - 2006) алоҳида ўрин тутати.

Маълумки, мифология халқимиз дунёқарашининг энг кадимий шаклидан бири бўлганлиги учун ҳам бадий тафаккурнинг шаклланишида муҳим золь ўйнаган. Шунинг учун ҳам мифологиянинг фольклор ва ёзма адабиётнинг ишда бўлиши ҳамда ривожланишидаги аҳамиятини ўрганиш ҳақида адабиётшуносликнинг энг муҳим йўналишларидан бири бўлиб келган. Ўзбек адабиётшунослигида бу йўналишдаги дастлабки тадқиқотлардан (ири Н.Маллаевнинг "Алишер Навоий ва халқ ижодиёти" (1974) асари бўлиб, /нда космогоник мифологиянинг улут шоир достонларидаги бадий талқини ҳасида қизиқарли илмий қузатишлар баён қилинган. Юртимиз истиклолидан қўйин ўзбек фольклоршунослигида мифларнинг ёзма адабиётта таъсири ва мифолэгик образларнинг бадий матндаги поэтик табиати каби масалалар М.Сачдов ("Туркий халқлар мифологиясининг ёзма адабиётта таъсири масаласига дсир", 1996), Ғ.Акрамов ("Миф ва ёзма адабиёт муносабатига доир", 1996), М.Жўраев

("Миф ва унинг Алишер Навоий ижодиётидаги ўрни", 2001), Т.Хўжаев ("Мифик образ ва ёзма адабиёт", 1991; "XV аср биринчи ярми ўзбек адабиёти ва фольклор", 1996), М.Нарзикулова ("Сабъи сайёр" ва "Баҳром ва Гуландом" достонларининг киёсий таҳлили", 2006; "Миф, фольклор ва ёзма адабиёт", 2006) каби асарларида тадқиқ этилди.

Кадимги ўзбек мифологиясида кенг ишланган архаик персонажлардан бири бўлганлиги грифон ёки ит-қуш образининг кадимий асослари ҳамда бу образ билан боғлиқ сюжетлар генезиси бизнинг тадқиқотларимиздан бирида "мифологик мактаб"нинг киёсий мифшунослик ҳамда илк асотирий қатламни реконструкция қилиш тажрибаларига суянган ҳолда қуйидагича илмий талқин қилинди.

XI аернинг буюк тилшуноси Махмуд Кошғарий ўзининг "Девону луготит турк" асарида "барок" сўзини изоҳлаб, қуйидагиларни ёзади: "барок - сержун ит. Туркий халқлар эътиқодига қўра, бургут қариганда иккита тухум қўяр эмиш. Тухумларнинг биридан ўша барок отли кучук пайдо бўлар эмиш. Итларнинг энг тез юғрадигани ва овни қаттиқ сакдайдигани шу барок итир. Иккинчи тухумдан жўжаси чиқар эмиш. Бу унинг жўжаларининг охиригиси будар эмиш".¹ Демак, кадимги туркийларнинг мифологик эътиқодларига қўра, "барок" сўзи гайриоддий равишда пайдо бўладиган, яъни бургут тухумидан чиққан афсонавий ит номидир.

Рашидиддин "Жомеъ ат таворих" асарида "ит барок" атамаси тилга олинган бўлиб, бу сўз Ўғузхонга ганим бўлган қавмлардан бирининг номи сифатида қўлланилган.²

"Барок" сўзи туркий халқлар этнонимикасида уруг номини билдирувчи атама сифатида ҳам кенг қўлланилган. Хусусан, Нуротада яшаган "олти ота қозаёкли" уруги таркибида "барок", "олти ота қанжигали" уруги ичида эса "ит бўрбай" шахобчаси бўлган. Закаспий ўлкасидаги ёвмит туркманларида ҳам "барок" уруги мавжудлиги қайд қилинган.³

"Девону луготит турк"да югрук ит маъносида қўлланилган "барок" сўзининг лисоний-этимологик негизи аслида "қуш" маъносини англатувчи лексемага боғланади. Чунки тунгус-манжур тилларидаги "бара" сўзи қиттакка ўхшаган қушни биддирса, эвенк ва ёкут тилларида ишлатиладиган "барак" сўзи "баликчи қуш" маъносини англатади.⁴

А.А.Диваев томонидан XX аср бошида Чимкентдаги қозоқ овуллариинг биридан ёзиб олинган афсонада хикоя қилинишича, ит олақоз деган қуш мазористонда ин ясаб тухум қўяр, бу тухумлардан "кумай" деб аталувчи кучуклар чиқар эмиш. Қуш ўзининг тухумларидан кучукчалар чиққанлигини қўғач, иини ташлаб қочиб кетаркан. Итлар эса оч-наҳорликдан нобуд бўлишаркан. Омади келган овчиларгагина ана шундай тезкор итларни топиш

¹ Махмуд Кошғарий. Девону луготит турк. I-том. - Тошкент, 1960, 359-бет.

² Рашид-ад-дин. Жомеъ ат-таворих. Т. I. Кн. I. - М., 1952. - С. 84.

³ Мошкова В.Г. Некоторые общие элементы в родоплеменном составе узбеков, каракалпаков и туркмен // Труды института истории и археологии. Материалы по археологии и этнографии Узбекистана. Вып. 2. - Ташкент, 1950. - С. 148-150.

⁴ Сравнительный словарь тунгусо-манжурских языков. Т. I. - Л., 1975. - С. 72.

насиб қилармиш. Шу боис қозоқлар ит олақозни нопок ҳисоблаб, унинг гўштини еишмас экан.¹

Барок ҳақидаги қадимги туркий мифларга ҳамоханг бундай афсоналар дан яна бирида айтилишича, "камдан-кам ҳолларда, яъни бир неча юз йил мобайнида атиги бир марта ангирт деган қуш тухумидан ўрдакча ўрнига 1ози ит чиқаркан. Шунинг учун халқ у ни "ит олақрз" деб юритар экан. Бундай тухумни топиш қатта бахт ҳисобланар экан, аммо бу бахт ҳаммага ҳам насиб бўлавермас экан. Чунки ангирт сағаналарнинг чуқур ёриғига, уйларнинг мўрисиға, тулки ва чўл мушукларининг ташландиқ уяларига, ўпирилган зеки гўрларга ин қўяркан".

Қуш тухумидан чиққан деб тасаввур қилинувчи гайриоддий ҳаёний қушнинг номи "ит олақоз" лексемаси таркибидаги сўзларнинг маъносига эътибор берилса, "ит олақоз" сўзи "ит-қуш" деган маънони англатиши маълум бўлади. Бундан ташқари, "ит олақоз" атамаси таркибидаги "ола" сўзи ҳам тилимиздаги "ола-була" маъносидаги лексемага алоқадор бўлмай, аслида "ит" деган маънони билдирган. Зеро, қўмиқ тилидаги "алқаъ", туркманча "алақа", қадимги туркий тилдаги "алангүр", қадимги ҳинд тилидаги "ална" сўзлари ҳам "ит" маъносида қўлланилганлиги³ шундай деб тахмин қилишимизга асос беради. Шунингдек, ўзбек тилида қўлланиладиган "апақанинг итидай чопмоқ" ибораси таркибидаги "алақа" сўзи ҳам аслида шу маънони англатган.

Ит-қуш ҳақидаги афсона сюжети туркий халқлардан кўпчилигига, жумладан, ҳакас, киргиз, бошқирд ва ўйротларга ҳам яхшигина маълум бўлган экан. Ҳакас фольклорида аат деган қуш тухумидан чиққан "Хубай хус" но дли афсонавий ит образи мавжуд. Мифга қўра, ҳеч бир жонзот бу ит таъкибицан қочиб қутулолмас эмиш. Ит-қуш образи Евросиё худудида яшаган қадимги халқлар мифологиясида кенг тарқалганлигини қайд қилган М.И.Боргояковнинг ёзишича, "бу итнинг ҳакасча номи (хубай хус) шундан далолат берадики, у қанотли ит суратида тасаввур қилинган, шунинг учун ҳам ундан бирс рта ҳайвон ва жонзот қочиб қутулолмаган".⁴

Д.В.Черемисиннинг аниқлашича, туркий халқлар фольклоридаги ҳар қандай жониворни тутиб ола билладиган ов ити номини билдирувчи "кумай" атамаси бор.⁵ Киргиз халқ эпосининг қахрамони Манаснинг сеvimли ити Қумайиқ деб аталган.⁶ Қумай деб аталган афсонавий қушлар ҳақидаги асстир борлигини назарда тутсак, бу ўринда ҳам итнинг қуш номи билан аталйши

¹ Диваев А. Ит-ала-каз // Этнографическое обозрение, 1908. Вып.ЛУ, №1-2.

² Бозорова Д. Исми жисмига монанд // Фан ватурмуш, 1976. 9-сон, 17-бет.

³ Кадыраджиев К. С. К вопросу о кумикско-осетинских связях в фольклоре // Дагестанский фольклор во взаимосвязях с иноэтническим фольклором. - Махачкала, 1935. - С.37.

⁴ Боргояков М.И. Об одном одном древнейшем мифологическом сюжете, его эволюции и отражении в фольклоре народов Евразии // Скифо-Сибирское культурно-историческое единство. Материалы I Всесоюзной археологической конференции. - Кемерово, 19М). - С.276.

⁵ Черемисин Д.В. К изучению ирано-тюркских связей в сфере мифологии // Сибирское археологическое обозрение, 2002, вып.6. ("Holta-mail. Archaeology, nsc.ru" сайта бўйича).

⁶ Абрамзон С. М. Фольклорные мотивы в киргизских преданиях генеологического шкла // Фольклор и этнография. Связи фольклора с древними представлениями. - Л., 1977. - С. 163.

бежиз эмасга ўхшайди. Бошқирдлар афсонасига қўра, қузгун ўз уясида икки дона тухум қўяр, тухумларнинг биридан Туйгун деган сержун ит, иккинчисидан эса Шункор деб аталувчи ов қуши чиқармиш.¹ Бизга маълумки, Туйгун ҳам аслида қушга берилладиган сифатлардан бири.

Тоғли Олтойда қайд қилинган мифга қўра, "улар" деган қуш ўз умри давомида уч марта тухум қўяр экан. Тухумларнинг биринчисидан "барак" деган ит, иккинчисидан "урган", учинчисидан "балта" деган полопонлар чиқар эмиш.²

Қуш тухумидан чиққан ит ҳақидаги афсона Хоразм воҳасида ўғузларнинг ғарбга томон этник силжиши натижасида даврлар ўтиши билан Кавказда яшовчи халқлар фольклорига ҳам кириб борган. Таниқли грузин тадқиқотчиси Е.Вирсаладзе томонидан ёзиб олиб, оммалаштирилган бир афсонада айтилишича, қарға дарахтдаги уясиға икки дона тухум қўяркан. Тухумларнинг биридан қушнинг полопони, иккинчисидан қучуквачча чиқар эмиш. Тухумдан чиққан жонзот ўз полопонига ўхшамаслигини қўрган қарға уни уясидан ташлаб юборар экан. Омадли овчилардан бири ана шундай итваччани топиб олибди. Қурша номли бу афсонавий този ит ўша қарға тухумидан чиққан деб тасаввур қилинган.³

Қадимги туркий мифологияда шакланган бу асотир сюжетининг грузин халқ насрида қайд қилиниши ўзаро фольклор алоқалари ва тарихий-типологияк ўхшашликнинг намунасиدير. Қўриниб турибдики, Барок, яъни қуш тухумидан чиққан ит ҳақидаги афсоналар Шаркла, айниқса туркий халқлар орасида қадим замонлардан бери яшаб келаётган экан.

Ўзбек фольклорида ит-қуш кўринишидаги афсонавий жонзот ҳақида турли хил қарашлар мавжуд. Хусусан, "кипчоқ диалектларида табу сезиларли ўринни эгаллайди. Масалан, бўрини "итқуш" ёки қашқир деб атайдилар".⁴ Тилимизда қўлланиладиган "қучук" сўзи "um" маъносини билдиради. Аммо В.В.Радлов лугатида "қучуган" сўзининг лугавий маъноси "бургут" эканлиги қайд қилинган.⁵

Хоразмликлар орасида эса қуш мисол учадиган ит ҳақидаги афсоналар сақланиб қолган. Шайх Нажмиддин Кубро макбарасида жорубкашлик қилувчи Абдуазиз корининг этнограф Г.П.Снесаревга хикоя қилиб берган афсонасида айтилишича, "Нажмиддин Кубро қўмилган мазорнинг ўрнида илгари ҳеч нарса йўқ экан. Бу ер "Қопуржой" деб аталган бўлиб, унга қараб турадиган бир кампир шу ерга ҳар хил мевали дарахтларни экиб, қатта бокқа айлантирибди. Кампирнинг бир ўғли бўлган экан. Нажмиддин Кубронинг эса киприклари шунақанги узун эканки, қўзининг устига тушиб тураркан. Агар шайх у ёки бу кишига назар ташламоқчи бўлса, қўли билан киприкларини қўтариб қарар ва унинг нигоҳи тушган киши бой-бадавлат бўлиб кетар экан. Қушлардан бир қуни халиги кампир ўз ўғлини шайхнинг олдига олиб борибди-да: "Менинг ўғлимга ^бир назар солинг!" - деб илтимос қилибди. Шайх киприкларини қўтариб

¹ Abdulkadir Inan. Barak efsanesi // Turk tarih kurumu Belleteni. Cilt XIII., ocak, 1949, sayi:49.

² Известия Восточно-Сибирского отдела императорского русского географического общества. Т.1. Вып.3. - М., 1902. - С.50.

³ Вирсаладзе Е. Грузинский охотничий миф и поэзия. - М.: Наука, 1976. - С.50-52.

⁴ Дониеров Х. Snrqos диалектларининг лексикаси. - Тошкент, 1979, 119-бет.

⁵ Радлов В.В.Опыт словаря тюркских наречий. Т.2. - СПб., 1899. - С. 1500.

караган маҳал кампирнинг ўғли ўтирган жойидан қочиб кетиб, унинг ўриига бир ит келиб турган экан, шайхнинг муборак назари ана шу итга тушибди. Шундай қилиб, ана шу ит илоҳий жониворга айланибди, у бемалол ҳавода у чиб юра олар экан. Бу ит ўлганида у ни кафанлаб, шайхнинг мозори яқинига дафн қилибдилар.¹

"Учар ит" ёки "ҳавода парвоз қиладиган ит" образи Ўрта Осиёда яратилган агиографик адабиётларнинг анъанавий персонажларидан бирига айланган. Чунончи, халқ орасида "Ҳазрати Башир", "Ҳазрати Бузруквор" номлари билан машҳур бўлган кашқадарёлик машҳур шайхул машойихлардан бири Султон Сайид Аҳмад Вали (XV аср)нинг ҳаёти ҳақида хикоя қилувчи манокнбда ёзилишича, шайхнинг "Оқ қуш" номли ити бўлган экан: "нақдурким, Ҳазрати шайхи Бузрукворнинг бир итлари бор эрди. Номи Оқ қуш эрди, доямо хонақоннинг ташқари остонасига бош қўйиб ётар эрди",² Манокнбда ҳукоя қилинишича, ҳазрати шайхи Бузрукворнинг итлари Оқ қуш бир қуни касал бўлиб қолибди ва бир неча кундан кейин ўлибди. Шайхнинг буйруғига қўра, унинг жасадини одамзотга ўхшаб кафанлаб, мусулмонларнинг мазорига қўмибдилар. Орадан бир неча кун ўтиб "бир дарвеш туш қўрдиким, бир ит мазористонининг устида парвоз қилиб юрибди. Бу тушини Ҳазрати шайхи Бузрукворнинг олдидарига келиб баён қилди. Ҳазрати шайхи Бузруквор айтдиларким, бу Оқ қушнинг рухидурким, ҳавода парвоз қилур".

Г.П.Снесарев Нажмиддин Кубронинг ити ҳақидаги афсонани таҳдил қилар экан, "учар ит" ҳақидаги "маълумотнинг илдизлари исломдан аввгли тасаввурларга, аниқроғи, ит-қуш тўғрисидаги мифик қарашларга бориб такалади" деб ҳисоблайди ва авлиёнинг учар итини қадимги мифологиядаги Семург образига қиёслаган эди.

Дарҳақиқат, Семург ёки ўзбек халқ эртакларидаги Семург образи Ўрта Осиё мифологиясининг маҳсулидир. К.В.Тревернинг таъкидлашича, бу ҳаётгий қуш номи дастлаб Саена-меруга шаклида бўлиб, "ит-қуш" деган маънзани англатган экан. Семург қадимги зардуштийлик мифологиясида ит бошли, гуш сийратли асотирий жонзот сифатида тасвирланган.³ Чунончи, "Бундахишн"да "ўн биринчи бўлиб тунда яшайдиган мавжудотлар яратилган, шулардан иккитаси - ўз болаларини қўқрак сути бериб боқади. Бу Сэнмурв ва қўршапалак бўлиб, тунда учадилар. Айтилганидек, тунда қуш қўрувчилардан ит-қуш ва мушакдор жонивор яратилган, чунки улар қушга ўхшаб учадиган, оғзида итники сингари тишлари бор, мушакдор жониворлар каби горларда яшайдилар". "Бундахишн"нинг бошқа бир жойида эса "қушлар орасида иккитаси бошқалардан фарқли қилиб яратилган: бу Сэнмурв ва қўршапалак бўлиб, оғизларида тиши бор бўлган бу жониворлар боласини қўқрак сути бериб боқади".⁴

Ўзбек халқ сеҳрли эртакларида тасвирланган Семург қуш ҳам тарихан "Авесто" мифологиясидаги Сэнмурв образининг эпик тафаккур тизимидаги эволюцияси натижасида юзага келган персонаж ҳисобланади. Гарчи ўзбек

эртакчилиги анъанасида Семургнинг қўриниши ва функциясида Сэнмурвга хос сифатлар қўзга ташланмаса-да, аммо бу афсонавий қушнинг қахрамонни ўзга оламга олиб бориши билан боғлиқ бир деталь унда "ит-қуш"га дойр айрим белгилар сақланганлигини кўрсатади. "Зорлиқ билан Мунглик" эртагида "Семург бир томондан қор - ёмғир билан учиб келибди ва майдалаб ташланган аждарни ютиб юборибди".¹ Бу образ иштирок этган эртакларда қушнинг устига миниб олганча ўзга оламга сафар қиладиган ёки ёрут дунёга қайтиб чиқаётган қахрамон то манзилга еттунига қадар Семургни гушт бериб боқади. Бу эса Семург "Бундахишн"да қайд қилинганидек, "оғзида тиши бор", яъни итга ўхшаб гуштхўр жонзот эканлигини англатади. Бизнингча, Сэнмурв ёки Семург қадимги ўртаосиёликлар мифологиясида ит гавдали, қуш қанотли афсонавий жонивор сифатида тасвирланган. Кейинчалик эса бу мифологик тасаввурлар унутилиб кетиб, у эртак ва достонларимизда қахрамонни мушкул аҳволдан қутқарувчи, полопонларини аждар хуружидан омон сақлаб қолган қахрамонни олис манзилларга тез етказувчи, эпик қахрамонга қўмаклашувчи ҳаёлий қуш образи тарзида тасвирлана бошлаган. Аслида эса Семург ҳақидаги мифологик тасаввурлар генетик жиҳатдан қуш туҳумидан чиққан ит ҳамда қушдек уча оладиган қанотли ит - грифон ҳақидаги қадимги мифларга алоқадордир.

"Мифологик мактаб" халқ оғзаки бадиий ижодиётининг пайдо бўлиши ва тараққиёти масаласини тадқиқ этиб, фольклорнинг илк замини диний-эътиқодий характер касб этган мифология ҳамда тилнинг образлилиги билан алоҳида ажралиб турган қадимги шаклларидадир деган муҳим назарий хулосага келдилар. Фольклор асарлари таркибидаги мифологик образ, сюжет ва мотивларни тарихий-қийёсий ўрганган мифологлар ўзоқ давом этган тарихий-фольклорий жараён натижасида мифологик образлар трансформациялашиб, эртак, афсона, топишмоқ ва бошқа фольклор жанрларининг шаклланишини таъминлаганлигини аниқлашди.

Фольклоршунослик тарихида биринчи марта халқ оғзаки ижоди асарларини қийёсий метод асосида ўрганиш ва фольклорни "халқ оммасининг ижодкорлиги натижасида яратилган қадрият" сифатида талқин қилиш (яъни фольклорга хос "коллектив ижод маҳсули эканлик" белгиси) анъанаси "мифологик мактаб" тадқиқотларида амалга оширилди.

Миф, афсона, эртакларни системали тўплаш ва таҳдил қилиш ишлари бевосита "мифологик мактаб"нинг шаклланиши билан боғлиқ ҳолда бошланди. Бу илмий мактаб вакиллари мифларни миллий маънавий қадриятлар тизими ва анъанавий маданиятнинг ибтидоси сифатида талқин қилдилар.

"Мифологик мактаб"нинг ривожланиши натижасида XIX асрнинг ўрталарига келиб фольклоршуносликда бир қатор янги мифологик назариялар юзага келди. Жумладан, мифларни у ёки астрономик ёхуд табиий ҳодисаларнинг аллегорияси тарзида тасаввур қилишга асосланган "солар-метеорологик назария" ёки "шамсий-метеорологик назария" (немис олимлари - А.Кун, М.Мюллер ва рус олимлари - Ф.Н.Буслаев, Л.Ф.Воеводский, О.Ф.Миллер), асотиқларни халқнинг ёвуз қучлар ва руҳлар олами тўғрисидаги тасаввурлари тизими сифатида тушунтирувчи "қуйи мифология" ёки "демонология-назария" (немис олимлари - В.Шварц, В.Минхард), инсон руҳи

Снесарев Г.П. Хорезмские легенды, как источник по истории религиозных культов Средней Азии. - М.: Наука, 1983. - С.153.

Ҳазрати Башир тарихи. - Тошкент., 1994, 94-бет.

³ Тревер К.В. Семмурв-Паскудж. Собака-птица. - Л., 1937. С.15-17.

⁴ Ўша ерда, 16-17-бетлар.

¹ Олтин бешик. Ўзбек халқ ижоди. - Тошкент, 1988, 214-бет.

хакидаги қарашларни табиатга тадқиқ этиш асосида юзага келган "анимистик назария" (инглиз олимлари - Э.Тайлор, Г.Спенсер, Э.Ланг, немис олими - Л.Фробенус, рус олими - В.Клингер), мифларни тадқиқ этишда адабиётшунослик ва тилшунослик методларини қўллашга асосланган "тарихий-филологик назария" (немис олимлари - Г.Узенер, У.Виламовяц-Мёллендорф, рус олимлари - Ф.Ф.Зелинский, Е.Г.Кагаров, С.А.Жебелев, Н.И.Новосадский, И.И.Толстой) ўзига хос тадқиқ усуллари билан алоҳида ажралиб туради.

"Мифологик мактаб" вакиллариининг илмий тадқиқотлари архаик мифлар хакидаги илмий тасаввурларни бойитиш, кадимги туркий, хинд, эрон, герман, кельт, славян ва бошқа халқлар мифологиясини кенг қўламда ўрганиш ҳамда халқ оғзаки бадий ижоди асарларини тўплаш ва тадқиқ этиш билан боғлиқ кўпгина назарий муаммоларнинг ҳал қилинишига асос бўлди. Бевосита "мифологик мактаб" концепциялари асосида мифология, фольклор ва адабиётни киёсий ўрганиш йўналиши шаклланди. Шунинг учун ҳам бу мактаб илмий концепциялари кадимги мифларни тадқиқ этишда бугунги кунга қадар муҳим назарий асос вазифасини ўтаб келмоқда.

Фольклоршуносликдаги "мифологик мактаб"нинг тадқиқотларида айрим чалкашликлар ҳам мавжуд бўлган. Хусусман, фольклорни ҳақдан эъди архаиклаштиришга уриниш; халқ оғзаки бадий ижодиётининг келиб чиқишда тарихий воқеликнинг ролини эътиборга олмасдан, фольклор санъатининг барча турларига миф асос бўлган деган қарашни илгари суриш; тарихий шахслар образи талқинидан ҳам мифологик тасаввур изларини излаш каби хатоликлар шулар жумласидандир.

"Мифологик мактаб"нинг методологияси ва, айниқса, унинг "киёсий мифшунослик"ка оид тадқиқотларида акс этган назарий қарашлар, шунингдек, бу йўналиш вакиллариининг илмий изланишлари натижасида тўпланган кенг қўламли фактик материаллар кейинчалик фольклоршуносликда "сюжетларнинг қўчиб юриши" ёки "сайёр сюжетлар назарияси" номини олган "миграцион мактаб"нинг шаклланишига туртки бўлди.

"ФИН МАКТАБИ" ВА УНИНГ ТАРИХИЙ-ГЕОГРАФИК МЕТОД Я

Фольклор асарларини ўрганишда, айниқса, эпик сюжетлар ва мотивларнинг генезиси ҳамда тарқалиш ареали хусусида фикр юритиш, хлқ эпоси, оғзаки насрий асарлари бўйича каталог ва кўрсаткичлар тузишда "фин фольклоршунослик мактаби"нинг илмий-назарий қарашлари, хусусан, "тарихий-географик метод"дан фойдаланилади. Фольклоршуносликдаги "тарихий-географик метод"нинг юзага келиши ва илмий тадқиқотлар амалиётига жорий этилиши муайян фольклор асарини турли вариантга асосида ёзиб олиб, нашр этиш ва илмий тахдидда вариантларни киёслаб ўрганиш усулининг қўлланилиши билан боғланади.

Халқ оғзаки бадий ижоди асарларини тўплаш ишлари Финляндияда ХҲ аср охирида бошланган. Ўзининг бутун умрини шодланд ва ирланд хлқ қўшиқларини тўплашга бахшида этган инглиз шоири Ж.Макферсоннинг асарларини севиб муталаа қилган фин филологи Э.Г.Портан 1776-1788

йилларда ўз халқининг кадимий қўшиқларидан айрим намуналарни ёзиб олган. Фин руналари эса илк бор Топелиус томонидан кашф этилган. 1831 йилда Фин адабиётни жамиятининг ташкил этилиши ўлкада фольклор асарларини тўплаш билан қизиқувчи кишилар учун катта имкониятлар юзага келди. Дунё халқлари бадий тафаккури тарихида муҳим ўрин тутадиган фин руналари - "Калевала"нинг ёзиб олинishi эса асли касби табиб бўлган фин фольклоршуноси ва тилшуноси Элиас Лёнрот (1802-1884) фаолияти билан боғлиқдир.¹ Э. Лёнрот талабалик йилларидаёқ халқ таъоботида дойр материаллар тўплаётганида хар хил хасталикларни даволаш мақсадида ижро этиладиган афсун-авраш матиларини ёзиб олган. Шу тарика у фин халқининг ота-боболари томонидан тилдан-тилга кўчиб, сақланиб қолган лиро-эпик қўшиқлар, руналарнинг сеҳрли оламига кириб борди. Оддий деҳқон кийимини кийиб олиб, фин руналарини тўплашга киришган ёш Лёнрот 1828-1844 йилларда Шаркий Финляндия ва Карелия бўйлаб сафар қилган Хар бир ижрочи унга ўзи ёддан биладиган вариантни қўйлаб берган, аммо бу вариантларнинг хар бири мустақил асарга ўхшаб кетарди. Шунинг учун ҳам Э. Лёнрот ўзи ёзиб олган руна намуналаридан фойдаланган ҳолда барча вариантларни асосида фин халқ эпоси - "Калевала" достонини қайта тиклади. У фин халқ қўшиқлари тўплами ("Кантелетар", 1829-1831), фин халқ макол ва маталларини чоп эттирган.

Халқ қўшиқларини турли вариантлари билан бирга ёзиб олиш амалиёти аслида биринчи марта серб шоири ва фольклоршуноси В.С.Караджич (1787-1864) томонидан қўлланилган.² У ўзи ёзиб олган серб халқ қўшиқларини 1813-1815 йилларда Венада бир неча жилдлик китоблар холида чоп эттирган. Лекин Э.Лёнрот тадқиқотларининг аҳамияти шунда эдики, у фин руналарининг вариантларидан тарихий-реконструктив мақсадда фойдаланиб, аллақачонлар яхлит асар сифатида жонли ижродан тушиб қолган улкан халқ эпосини тиклашга эришди.

Таниқли фин адиби ва филолог олими, Гельсингфорсе университети профессори Юлиус Крон (1835-1888) ўз ижодий фаолияти давомида "Калевала" эпосини ўрганишга катта аҳамият берган. Фин миллий эпосининг ўзига хос сюжет қурилиши, бетакрор образлар таркиби ва бадийати Ю.Кронни ёшлигиданоқ ўзига мафтун этгани боис 1884 йилда "Калевала"нинг генетик илдизлариса дойр йирик илмий тадқиқотини нашр эттирди. У мазкур эпос сюжетининг генетик асосларини аниқлаш мақсадида достоннинг турли даврларда ва турли ҳудудларда тарқалган вариантларини киёсий тахдид қилишга киришди. Унинг фикрича, "эпоснинг юзага келиши масаласини аниқлашга киришишдан аввал бу асарнинг барча намуналарини географик ва хронологик жиҳатдан бир тизим холига келтириш лозим. Шундай қилинса, эпоснинг кадимий ўзагига хос элементларни нисбатан кейинроқ қўшилган мотив ва бадий унсурлардан ажратиб олиш мумкин бўлади".³

¹ Қаранг: Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе. - М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. - С.287-288, 291, 499.

² Қаранг: Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе. - М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. - С.285-287.

³ Қаранг: Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе. - М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. - С.329-330.

Эпос генезисини ойдинлаштириш билан боғлиқ бу методни Ю.Крон ўзининг 1988 йилда чоп эттирилган "Kalevalan toisinnot" асарида муваффақият билан қўллаган. У халқ эпоси вариантларини мавзу типлари ва мазмунига қараб таснифлаш билангина чекланиб қолмасдан, фольклоршуносликда биричи бўлиб дostonларни яратилиш даври ва тарқалиш ҳудудига кўра ҳам гуруҳлаштириш мезонларини ишлаб чиқди.

Ю.Крон фольклор асарларини ўрганишдаги тарихий-географик методни ишлаб чиқишда С.Грундтвиг тадқиқотлари ҳамда Рил гипотезаларига асосланган.

Ўзининг Скандинавия филологиясига дойр тадқиқотлари билан фольклор асарларини ёзиб олиб, нашр этиш ва илмий ўрганиш соҳасида янги йўналишга асос солган даниялик профессор Свен Грундтвиг (1824-1883) ўзининг уноқ йиллик фольклор тўпловчилик фаолияти давомида халқ эпоси ва кўшиқларининг кўплаб вариантларини ёзиб олди. У ўз мамлакатининг барча ҳудудларидан тўпданган ва шаклланиш тарихига кўра турли даврларда яратилган фольклор асарларини нашрга тайёрлаб, "Даниянинг қадимий халқ кўшиқлари" (1853-1899 йилларда чиқарилган етти жилдлик бу мажмуанинг аслиятдаги номи "Danmarks gamle folkeviser" дейилади) номи остида чоп эттирди. Ўздан аввалги фольклоршунослардан фарқи равишда С.Грундтвиг вариантчилик - кўшиқларнинг халқчилигини белгилашдан ташқари, халқ поэтик ижодиёти анъанасининг таракқиётини ҳам кўрсатувчи бадий қонуният ҳам эканлигини қайд қилган.

Немис ёзувчиси Вильгельм Риль (1823-1897) эса ўзининг немис халқи тарихига доир тадқиқотида мамлакатнинг жўтрофий тузилиши ва унда истиқомат қилувчи аҳоли орасидан тўпланган фактик материалларни тарихий-географик мезон асосида тавсифлади. Унинг издоши В.Шварц эса немис деҳқонларининг урф-одат ва маросимларида сакданиб қолган қадимги тасаввурларнинг қолдиқ ҳолда етиб келган кўринишларини уларнинг тарихий-географик жихатдан тарқалиш доирасига кўра ўрганди. Шу тарика, даниялик С.Грундтвигнинг фольклор асарларини барча вариантлар асосида илмий тавсифлаш усули ҳамда В.Рилнинг фактик материалларни тарихий-географик жихатдан тарқатиш доирасига кўра баҳолаш мезони Ю.Крон томонидан ишлаб чиқилган "тарихий-географик методи"нинг юзага келиши учун илмий-назарий асос вазифасини ўтаган.

Фин фольклоршунослигидаги "тарихий-географик метод"нинг шаклланишида қиёсий тилшунослик ва хинд филологияси бўйича йирик мутахассис, Гёттинген университети профессори, "сайёр сюжетлар" миграцияси, яъни "ўзлаштира назарияси" ("теория заимствований")га асос солган немис филолог олими Т.Бенфей (1809-1881)нинг "тарихий-ориенталистик назарияси" ҳам муҳим аҳамият касб этган. Жаҳон халқлари адабиёти ва фольклоридagi муштарак сюжетларни қиёсий ўрганган Т.Бенфей Европа халқлари оғзаки ижодидаги кўпгина асарлар Хинд адабиёти таъсирда шаклланган ва аксинча, Марказий Европада яратилган айрим фольклор намуналари Кичик Осиё орқали шарқ мамлакатлари халқлари орасида оммаланиб кетган деб ҳисоблайди. Т.Бенфей оғзаки бадий анъананинг эгик сюжетлар миграциясидаги ролини алоҳида эътироф этгани ҳолда, кўпича адабий ёдгорликлар ёки фольклор асарларининг бадий жихатдан қайта

ишланган намуналарига таяниб иш кўрган. Фин олими Ю.Крон эса, Т.Бенфейдан фарқи ўларок, бадий анъана таракқиётида халқ поэтик хотирасининг қадимий шакллари ўзида сақлаб келаётган фольклор асарларини қиёсий таҳлил учун манба қилиб олган. Аммо ҳар иккала олим учун ҳам поэтик асарнинг илк матнларини тиклаш муаммоси устувор илмий йўналиш ҳисобланган.

"Тарихий-географик метод"нинг ривожланиши ва такомиллашишида Ю.Кроннинг угли, Хелсинки университети профессори, халқ оғзаки бадий ижоди ва қиёсий фольклоршунослик бўйича мутахассис, "ўзлаштира назарияси"нинг ўзига хос талқини ҳисобланган "географик-тарихий метод" муаллифи Каарле Крон(1863-1933)нинг хизматлари катта бўлди. К.Крон отасининг "Калевала"ни ўрганиш борасидаги илмий изланишларини давом эттиргани ҳолда ўз назарий қарашларини қуйидагича талқин қилган:

1) эпос ва халқ кўшиқларининг байналмилал характери фақат унинг гоёсида эмас, балки сюжетида ҳам акс этади;

2) сюжет муайян мотивлар тизимидан ташкил топади;

3) сюжетнинг илк манбаи унинг барча вариантларини қиёслаш натижасида аниқланади;

4) барча вариантлар: адабий манбалар мавжуд бўлган тақдирда тарихий мезон асосида, жонли оғзаки ижрода ёзиб олинган бўлса жўтрофий жихатдан тасниф қилинади;

5) тадқиқотни тўла якунлаш учун ҳар бир вилоят, ҳар бир провинция, ҳар бир қишлоқдан ёзиб олинган вариантлар керак бўлади. Муайян фольклор асарининг барча вариантлари таҳлил қилинганда унинг архитипи аниқланади.'

К.Кроннинг таълимоти ўша пайтда Европа фольклоршунослигида гоёт кенг ёйилганлигини 1893 йилда "Золушка" ("Етим қиз") типидagi халқ эртакларининг Ж.Куокс томонидан тавсифланган 350 та вариантга нашр этилганлигида ҳам кўриш мумкин.

К.Крон ўз ҳамкасблари - фин олими А.Аарне, швед олими К.В. фон Сидов ҳамда даниялик фольклоршунос Аксел Ольрик билан биргаликда 1907 йилда "Халқаро фольклоршунослар жамияти" ("Folklore Fellows Communications" ёки қисқартма шакли "FFC")ни тузди. Ана шу жамият наشري ҳисобланган журналда ҳар йили эртак сюжетларининг кўрсаткичларини тузиш борасидаги изланишларнинг натижалари чоп эттирила борди.

К.Крон фин фольклоршуносларининг "муайян фольклор асарининг қадимий шакли энг содда ва нисбатан мукаммал кўринишга эга бўлади" деган қарашини ривожлантириб, афсона ёки эпик ривоянинг илк шаклини белгилаш тарихий-географик тадқиқотнинг бош масаласи эмас деган ҳулосага келди. Унинг фикрича, бу метод илк бадий шаклнинг турли даврлар ва турли ҳудудларда тарқалган вариантларидаги ўзгаришларни аниқлашда яхши самара беради. Олим бу назарий қарашларини ўзининг қиёсий адабиётшуносликка оид ишларида, одам ва тулки ҳақидаги эртакларнинг ўзига хос хусусиятларини ўрганишга бағишланган тадқиқотида, шунингдек, "Кадевала" ва эстон халқ кўшиқлари ҳақидаги асарларида, айниқса, 1926 йилда нашр эттирилган

V

¹ Юкоридаги манба, 331-бет.

"Фольклорни ўрганиш методи" ("Die folklöristische Arbeitsmethode") асарида янада такомиллаштирди.

"Тарихий-географик метод" кейинчалик ота-бола Кронларнинг шогирци, фин фольклоршунослик мактабининг йирик намояндаси Антти Амарус Аарне (1867-1925)нинг ишларида давом эттирилди. Унинг 1910 йилда нашр этилган "Эртак типларининг кўрсаткичи" ("Verzeichnis der Marchentypen"), Н^о13 йилда чиқарилган "Қиёсий эртақшунослик асослари" ("Leitfaden der vergleichenden Marchenforshung") каби асарлари тарихий-географик метод асосида яратилган. А.Аарне дунё халқлари эртақларини "мотивлар силсиласидан ташкил топган сюжет"лар бўйича таснифлаган ва типларга ажратган. Бу асар ҳозирга қадар фольклоршуносликда эпик сюжетлар ва мотивларни системалаштиришда илмий-назарий манба сифатида фойдаланиб келинмоқда.

А.Аарненинг "Кўрсаткичи" асосан Европа халқлари эртақлари асосида тузилган бўлиб, унда эртақлар қуйидагича таснифланган: I. Хайвонлар ҳақидаги эртақлар; II. Соф эртақлар: а) сехрли эртақлар; б) афсонавий эртақлар; в) новеллистик эртақлар; г) ахмоқ шайтон (ёки "великан") ҳақидаги эртақлар; III. Латифалар. Бу гуруҳларга мансуб эртақлар мавзу типлари бўйича тавсифланган бўлиб, ҳар бир эртақ ўзининг алоҳида тартиб рақамига эга. "Хайвонлар ҳақидаги эртақлар" 1-299, "Соф эртақлар" 300-1199, "Латифалар" 1200-1999 рақамлари билан белгиланувчи мавзу типларига бўлиб таснифланган.

"Фин фольклоршунослик мактаби"нинг асосий ютуғи - тахдилга жилб этилаётган фактик материалнинг камрови кенглиги, сюжетларнинг вариантлари имкони борица географик ва тарихий-хронологик нуктаи назардан кўпроқ бўлишига эришишдан иборат эди.¹ Бу мактаб методикасига кўра, ўрганилаётган эпик сюжетнинг жаҳон халқлари фольклорида мавжуд бўлган ва аниқланган барча вариантлари қамраб олиниши кўзда тутилади. Шунинг учун ҳам фин фольклоршунослик мактабининг илмий методи баъзан "жўғрофий-статистик метод" деб ҳам аталади. Мавжуд барча вариантларни қиёсий ўрганиш асосида муайян эртақнинг архетипини реконструкция қилиш ҳамда мазкур сюжетнинг илк шаклланиш жойи ва манбаини аниқлаб, унинг кейинги тарқалиш ареалши эртақ мотивлари, сюжетлари ва сюжет элементларини формал тахдил қилиш асосида кўрсатиб бериш фин фольклоршунослик мактабининг ўзига хос хусусияти бўлган. Шунинг учун ҳам бу мактаб методикаси фольклоршунослар томонидан "статистик-схематик тахдил" деб баҳоланди ва А.И.Никифоров, Р.М.Волков, Д.К.Зеленин, К.С.Конкка каби фольклоршуносларнинг катта баҳс-мунозарали чиқишларига ҳам сабаб бўлган.² А.Аарне томонидан ишлаб чиқилган "Кўрсаткич" жаҳон халқлари эртақларини яхлит тизим сифайзда тахдил қилиш ва сюжетларни қиёсий ўрганиш моделини тақдим этганлиги билан фин фольклоршунослик мактабининг кучли жиҳатини акс эттиради.

Жирмунский В.М. К вопросу о международных сказочных сюжетах // Русская фольклористика. -М; "Высшая школа", 1970. -С.312.

Бу ҳақда қаранг: Волков Р. Финская школа перед кирилизмом // Сов. Этнография, 1934, №4. - С. 141-144; Конкка У.С. "Финская школа" о сказке // Сов. Этнография, 1934 №4 - С.17-26.

Шу билан бир қаторда "фин мактаби" томонидан фольклорни тадқиқ этишга тадқиқ қилинган метод муайян камчиликлардан ҳам холи эмас эди. Эртақшуносларнинг 1932 йилда Лунде (Швеция) шаҳрида бўлиб ўтган халқаро конгрессда сўзга чиққан швед олими Карл В. фон Сидов бу мактабнинг асосий назарий хатоларини шундай баён қилди: "агар Антти ААарненинг айрим эртақларга бағишланган монографияси ҳамда "фин мактаби"нинг бошқа мамлакатлардаги тарафдорлари томонидан ёзилган худди шунга ўхшаш ишлар билан танишиб чиққан киши эртақшунослик боши берк кўчага кириб қолганлиги, энди бу йўл билан ҳеч қайсига бора олмаслигига амин бўлади. "Фин мактаби"да ишлаб чиқилган метод шу қадар содда, схематик ва бунинг устига, кўпинча ноаниқ ва юзаки маълумотларга асосланган. Ҳар бир монографик тадқиқотнинг вазифаси мазкур эртақнинг илк сюжет асосларини топиш ва у юзага келган жойини аниқлашга қаратилган бўлиб, бунда эртақнинг барча вариантлари бир хилда баҳоланади ва тахдил схематик-статистик усулда олиб борилган. Бундай тадқиқот натижасида эса эртақнинг дастлаб пайдо бўлган энг содда сюжет ўзаги эмас, балки мукаммал мотивлар таркибига эга бўлган яхлит матн, яъни эртақ таракқиётининг энг кейинги маҳсули аниқланган. Эртақнинг просюжети юзага келган тахминий худуд деб эса ўзининг сюжет қурилишига кўра тадқиқотчилар аниқлаган ана шу "праформа"га энг яқин деб топилган эртақ ёзиб олинган жой белгиланади".¹

Тарихий-географик методнинг "схематизм" билан боғлиқ хатолари америкалик профессор Стиф Томпсон томонидан тўғриланди. У 1926-1927 йилларда К.Крон раҳбарлигида А.Аарненинг "Эртақ типлари кўрсаткичи"ни қайта нашрга тайёрлаш борасида бошлаган ишларини давом эттирди ва уни инглиз тилига таржима қилиб 1928 йилда нашр эттирди. Орадан бир йил ўтгач, "Folklore Fellows Communications", яъни "FFC" йиллик илмий тўпламида румин, венгер, испан эртақларининг сюжет кўрсаткичи чоп эттирилди.

Эртақшуносларнинг 1935 йилда Лунде шаҳрида ўтказилган навбатдаги халқаро анжуманида А.Аарне кўрсаткичининг бойитилган ва тўлдирилган намунасини тайёрлаш лозим деган хулосага келинди. Аввалги изланишлардан фарқли ўларок, янги кўрсаткични яратишда фақат эртақлар билан чекланиб қолмасдан, дунёнинг турли-туман халқлари фольклоридаги миф, афсона, латифа ҳамда бадий жиҳатдан қайта ишланган адабий эртақлар материални ҳам жалб қилиш тавсия қилинди. Бу ғоят машаққатли ва қўламдор тадқиқотни амалга ошириш яна С.Томпсон зиммасига тушди.

С.Томпсон жаҳоннинг турли мамлакатларида чоп эттирилган ва Фольклор архивларида сақланаётган улкан ҳажмдаги фактик материални тахдил қилишга киришар экан, "фин мактаби" асосчилари томонидан қўлланилган "типларга ажратиш методи" бу даражадаги катта материални системалаштира олмаслигини сезиб қолди. Ўз салафларидан фарқли ўларок, С.Томпсон сюжетларни типларга ажратишнинг энг кичик рубрикатив бирлиги сифатида мотивни танлади ва шу асосда иш олиб борди. Шунинг учун ҳам 1936 йилда нашр этилган 6 жилдлик каталог "Эртақка оид адабиётлар мотивларининг кўрсаткичи" деб аталган бўлиб, илк жилднинг аввалидаги "Эртақ, баллада,

\\Иктибос қуйидаги манбадан олинди: Зеленин Д. Международная конференция фольклористов-сказковедов в Швеции // Сов. Этнография, 1934. - №1-2. - С.224.

миф, масал, ўрта аср "халқ романлари", фабльо, латифа ва маҳаллий афсоналарнинг тасвирий элементлари таснифи" номли сўзбошмда "Кўрсаткич"нинг моҳияти ҳақида маълумот берилган эди.

С.Томпсон ўзининг мазкур "Кўрсаткич"ига киритилган мотивларни қуйидаги тартибда гуруҳдаштирилган:

1) кадимги космогоник эпос мотивлари;

2) тотемизм, магия, инонч-эътиқодлар, халқ қарашлари, ғайриоддий қучлар ҳақидаги тасаввурлар ҳамда жониворларнинг рамзий образлари билан алоқадор мотивлар;

3) "инсон тақдири ва характерининг индивидуал сифатлари" тасвири билан боғлиқ мотивлар;

4) киролар, шахзодалар, шоҳона урф-одатлар, ижтимоий табақалар ва касб-хунарлар билан боғлиқ насрий асарлар мотивлари (С.Томпсон бу гуруҳни "ижтимоий тизимга оид мотивлар" деб номлаган);

5) тақдирлаш на жазолаш билан боғлиқ мотивлар;

6) қочиш, жоҳиллик, шахвоният, уйланиш ва тугилишга оид мотивлар;

7) диний мотивлар;

8) юмористик мотивлар.

Халқ насри асарларини сюжет типлари бўйича эмас, балки сюжет қурилишини ташкил этувчи анъанавий мотивлар силсиласи асосида таснифлашнинг С.Томпсон томонидан тақлиф қилинган усули фольклоршунослар томонидан қўллаб-қувватланди. Чунки анвалтис на нисбатан мукамалроқ бўлган бу усулнинг афзаллиги - эпик сюжетлар миграциясининг ҳудудий қамровини янада аниқроқ белгилаш, тахдид қилинажак фактик материал қамровини кенгайтириш ҳамда фольклорнинг эртақдан бошқа жанрларига тадбиқ этилиш имкониятига эғалигида эди.

С.Томпсон 1946 йилда Индиана университети (АҚШ) ҳузурида Фольклор институтини ташкил этди ва фольклоршуносликдаги "антропологик мактаб" вакиллариининг баҳс-мунозараларига қарамай,¹ тарихий-географик ме'хш асосидаги илмий тадқиқотларни изчил давом эттирди. Натижада Полинезия ва Микронезия, Европа мамлакатлари ва Америка халқлари эртақларининг мотивлар кўрсаткичлари нашр этилди. 1955 йилдан бошлаб эса С.Томпсон томонидан тузилган "Мотивлар кўрсаткичи"нинг қайта ишлаб, тўлдирилган наشري чиқарила бошланди.

Жаҳон халқлари фольклорининг эртақ, миф, афсона, ривоят, нақд, масал, латифа ва бошқа жанрлари материалари асосида бойитилган, тўлдирилган ва мукаммаллаштирилган мазкур "Кўрсаткич" фольклоршунослида "Байналмилал йигма каталог" сифатида юқори баҳоланди. Шунинг учун ҳам бу кўрсаткич "Европа фольклоршунослар жамияти" (FFC) томонидан 1961 йилда Хелсинкида нашр эттирилди. Илмий изохдар, тузатишлар ва аниқликлар киритилган кейин 1964, 1973 йилларда қайта чоп этилди ва "Аарне-Томпсон кўрсаткичи" номи билан аталди. А.Аарне ишлаб чиққан гизим ва методикни қўллаб иш қўрган С.Томпсон каталог яратишда ўша давргача нашр эттирилган барча эртақ тўпламларидаги материаллар, илмий тадқиқотларда тахдид

килинган сюжетлар ва фольклор архивларида сақланаётган матнлардан фойдаланган. Бу каталог эртақларни системалаштиришнинг асосий илмий кўрсаткичига айланди ва эртақ сюжетларининг миллий каталогларини яратишга бел боғлаган фольклоршунослар ана шу манбадан фойдаланадилар ва сюжет типларини "АТ" белгиси асосида тасвифлайдилар.

Фин фольклоршунослиги мактабининг вакиллариининг бири В.Винерт Аарне-Томпсон тадқиқотларига суянмаган ҳолда антик маданиятта мансуб масалларнинг миқдорий-статистик кўрсаткичини яратди (1925).

"Фин фольклоршунослик мактаби"нинг методи асосида чех фольклоршуноси Ю.Полипка билан немис олими И.Больте ҳамкорлигида "Ака-ука Гримм эртақлари кўрсаткичи" (1913)нинг беш жилдлигини чоп эттиришди. Европа фольклоршунослиги тарихида муҳим ўрин тутувчи бу "Кўрсаткич"да ҳар бир эртақ сюжетининг дунё халқлари орасида тарқалган вариантлари берилганлиги, сюжетларнинг манбаи ҳақда аниқлиги эътиборни тортади. Шунингдек, профессор В.Андерсон, В.Н.Андреев, В.Тилле, Р.Т.Христиансен ва бошқа олимларнинг XX аср бошида яратилган илмий тадқиқотларида "тарихий-географик метод" кенг қўламда қўлланилди. Бу метод асосида А.Шуллерус 1928 йилда румин халқ эртақларининг сюжет кўрсаткичини тузди.

Рус олими В.Н.Андреев А.Аарне "Кўрсаткичи"ни рус тилига таржима қилди ва уни 1929 йилгача ёзиб олиниб, нашр этилган ҳамда илмий манбаларда тахдидга тортилган рус халқ эртақлари сюжет тизимида оид материаллар билан тўлдириб, "Эртақ сюжетларининг Аарне ситемаси бўйича кўрсаткичи" (1929) номи билан нашр эттирди. Шу тариқа рус фольклоршунослигида эртақ сюжетларини илмий тавсифлаш ва таснифлашда юқоридаги наشري асос қилиб олиш ҳамда ҳар бир сюжет типини "АА" белгиси остида гуруҳдаштириш анъанага айланди.

"Тарихий-географик метод" асосида эртақ сюжетларини системалаштириш ва киёсий жиҳатдан тадқиқ этишга Л.Г.Бараг катта хисса қўшган. У ХУН-XX асрларда ёзиб олиниб, нашр этилган барча рус, белорус, украин халқ эртақларининг сюжет таркибини тахдид қилиб, И.П.Березовский, К.П.Кабашников, В.Н.Новиковлар билан ҳамкорликда "Сюжетларнинг киёсий кўрсаткичи. Шарқий славян эртақлари" ("Сравнительный указатель сюжетов. Восточнославянская сказка") номи йирик каталогни тайёрлади. 1979 йилда нашр этилган бу "Кўрсаткич" Аарне-Томпсон системасига асосланган. Китобдан "Шарқий славян эртақлари учун хос бўлган сюжет-мотивлар контаминацияси", "Томпсон ва Аарне-Андреев кўрсаткичидаги рақамлар билан киёсий жадвал", "Шарқий славян эртақларига дойр энг муҳим тадқиқотлар", "Эртақ ва бошқа эпик жанрлар сюжетларининг кўрсаткичлари рўйхати", "Географик кўрсаткич" каби иловалар ҳам жой олган. Кенг қамровли материал асосида қурилган ва илмий-назарий жиҳатдан пухта ишланган мазкур кўрсаткич "СУС" атамаси билан жаҳон фольклоршунослигида катта шухрат қозонди.

Бундан ташқари, А.Аарне системаси асосида турк испан (Ж.Е.Келлер, 1949), серб (П.Недо, 1956), Куба, Доминикан Республикаси ва Шимолий Америка (Т.Л.Хансен, 1957), венгер (К.Ковач, 1958), хорват (М.Бошкович-^дулли, 1959), ҳинд (С.Томпсон, В.Робертс, 1960), поляк (Ю.Кшижановский, 1962-63), инглиз (Е.В.Боунгман, 1966), Марказий Африка (В.А.Ламбретт, 1967),

¹ Землянова Л.М. Современная американская фольклористика. - М.: Наука, 1975. - С.122-

япон (Х.Икеда, 1971), осетин (А.Х.Бязиров, 1972), словак (В.Гашпарикова, 1974), грузин (Т.О.Курдованидзе, 1977), латиш (К.Араис, А.Медне, 1977; "Араис-Медне каталоги" дейилади), абхаз, авар (И.Левин, У.Мазинг, 15 65-1975), белорус (Л.С.Бараг), чечен-ингуш (Б.С.Сагдуллаев, 1980), ациг (А.И.Алиева, 1986) ва бошқа халқлар эртақларининг сюжет кўрсаткичларг ва мотив-индекслари кўрсаткичлари тузилди.

Кейинги йилларда фольклорнинг эпик жанрларига мансуб асарларнинг сюжет ва мотивлар кўрсаткичини тузишда компьютер технологиясининг имкониятларидан самарали фойдаланилмокда. Хусусан, Россия Фанлар академияси Фундаментал тадқиқотлар дастурининг "Евросиёда мала шй мулоқотлар" йўналиши асосида 2004 йилда ФАнинг Санкт-Петербург бўлми томонидан берилган 04-06-80238 ракамли Проект асосида илмий тадқиқот ишлари олиб борган рус олими Ю.Е.Березкин "Америка ва Евросиё халқлари фольклоридаги мифологик мотивлар каталоги"ни тузди. Бу каталог Осие ва Америка китъаларининг 208 ареалидан тўпланган 35 минг матаннинг аннотацияси асосида аниқланган 1164 та мотивни ўз ичига олган. Евросиё, Австрало-меланезия, шимолй Америка халқлари фольклоридаги мифологик мотивлар икки типга: а) космологик ва этиологик мотивлар (525 та); б) қолган барча мотивлар (639 та) бўлиб таснифланган. Ю.Е.Березкин Америка ва Евросиё халқлари мифологиясидаги параллелликлар илк глоцен даври, яъни бундан 8-10 минг йиллар бурунги жараёнлар билан боғлиқ деган хулосага келган. Бу каталогнинг электрон версияси муаллиф томонидан музтагил тўлдириб берилмокда.¹

XX асрнинг 50-йилларига келиб, «тарихий-географик мактаб» вакиллари ҳар бир эпик сюжет ёки мотивнинг тарқалиш ареалини аниқлашни эмас, бажи муайян фольклор асарлари илк бор юзага келган, сюжетларнинг архаик шакллари яратилган жойни аниқлашга асосий диққатни қарата бошладилар. Фин олими В.Андерсоннинг илмий изланишлари фикримиз далили бўла олади.

Эртақларни каталоглаштириш ва уларнинг сюжет кўрсаткичлари тузиш юзасидан туркий халқлар фольклоршунослигида ҳам анча ишлар амалга оширилган. 1953 йилда турк халқ эртақларининг немис олими В.Эдэрхглд ва П.Т.Боратов томонидан тузилган сюжет кўрсаткичлари каталоги нашр этилган эди. Туркман олими А.Баймирадовнинг "Ҳайвонлар ҳақидаги туркман эртақлари" (1986) номли тадқиқотида "Ҳайвонлар ҳақидаги туркман эртақларининг систематик кўрсаткичи" деб номланган фасл мавжуд бўлиб, унда муаллиф А.Аарне, С.Томпсон, Н.П.Андреев томонидан тавсифланган халқаро каталогларда қўлланилган илмий методни туркман фольклоридаги мажозий эртақларига тадбиқ этган. А.Баймирадов каталогида ҳайвонлар ҳақидаги туркман эртақларининг систематик кўрсаткичи 155 та сюжет типини ўз ичига олган бўлиб, шундан 47 таси асосий ракамлардир. Эртақлар каталоги

туркман фольклоршунослигида биринчи марта тузилган бўлиб, унга ҳайвонлар ҳақидаги 108 та эртақ манти ҳам илова қилинган.¹

Бошқирд фольклоршуноси А.М.Сулаймонов ўзининг "Бошқирд халқ маиший эртақлари" (1994) номли асарида туркий халқлар фольклоршунослигида биринчи бўлиб маиший эртақлар туркумини халқаро сюжет кўрсаткичлари ва каталоглар("АТ", "СУС")га қиёслаш асносида тадқиқ этди. Бошқирд маиший эртақларини ўрганиш ва уларни эртақнинг бошқа турлари билан қиёслаш шунини кўрсатдики, гоҳида айни бир сюжет эпик турнинг турли хил жанрлари таркибида келиши, маълум бир сюжет асосига қурилган асарлар айни пайтда турли жанрларга мансуб деб қаралиши мумкин экан. Халқаро каталогларда қайд қилинган сюжет типларининг деярли барчаси бошқирд фольклоридаги маиший эртақлар тизимида мавжуддир.²

Жониворлар ҳақидаги эртақлар сюжетининг каталоги тожик фольклоршунослари томонидан ҳам тузилган. «Тожик фольклори қуллиёти» силсиласида 1981 йили нашр этилган «Ҳайвонлар ҳақидаги эртақлар ва масаллар» номли китобда 419 та тожик халқ эртақлари ҳамда масаллари А.Аарне-С.Томпсон, В.Эдэрханд-П.Т.Боратов каталоглари асосида системалаштирилган.³ Тўпламга фольклоршунос Мирра Явич томонидан тузилган «Тожик мажозий эртақлари асосий мотивлар кўрсаткичи» ҳам илова қилинган.

Тожикистонлик фольклоршунослар тарафидан ўтказилган бир тажриба эртақлар сюжетини халқаро каталогларда кўрсатилган сюжет типлари билан қиёслаб таҳдил қилиш қанчалик аҳамиятли эканлигини кўрсатади. Улар жониворлар ҳақидаги тожик эртақлари сюжетининг аннотациясини электрон-хисоблаш машинасига киритиб, уларни жаҳон халқлари фольклоридаги эртақларнинг сюжет типлари билан қиёслаб чиққанларида тожик халқ оғзаки бадий ижодидаги 419 та сюжетдан фақат биттаси - "Сичқонни яхши кўриб қолган чол билан унинг рашқчи хотини" номли эртақ сюжетигина бошқа халқлар фольклорида учрамаслиги маълум бўлган.⁴ Демак, эртақларнинг сюжет типлари каталогини яратиш ҳар бир халқ фольклорининг миллий ўзига хослигини аниқлашга ёрдам беради.

Ўзбек фольклоршунослигида тарихий-географик метод асосига қурилган йирик тадқиқотлар яратишга эндигина киришилаётган бўлса-да, халқ эртақларининг сюжетини Аарне-Томпсон, Аарне-Андреев кўрсаткичларига солиштириб ўрганиш тажрибаси мавжуд. Хусусан, профессор Ғ.Жалоловнинг "Ўзбек халқ эртақлари поэтикаси" (1976) асарида ўзбек фольклоридаги оригинал сюжетли эртақлар мавжудлигини илмий далиллаш мақсадида Аарне-Андреев каталогида "300" раками билан белгиланган "Илонни енгувчи" сюжет типининг ўзбеклар орасида тарқалган миллий версиялари таҳдил қилинган. Аарне-Андреев каталогидаги 301-сюжет типини ўзбек фольклоридаги уч оғанининг сафарга чиқиши ва гўзал қизни олиб қайтаётган кенжага акаларининг

¹ Баймирадов А. Хайвонлар ҳақидаги туркман эртекилери. - Ашхабад, 1986, 49-78-бетлар.

² Сулейманов А.М. Башкирские народные бытовые сказки. - М.: Наука, 1994. - С.208.

³ Свод таджикского фольклора Т.1. Басни и сказки о животных. Составители: И.Левин, Дж. Рабиев, М.Явич. - М.: Наука, 1981.

⁴ М.Явич. Сказки на перфокартах // Памир, 1969, №2.

душманлик килиши ҳамда кенжа кўп қийикчиликларни бошдан кечириб ўз уйига келиши ҳақидаги эртақ ўхшашлиги аниқданган. 301-сюжет типига хос мотивлар "Абулкосим", "Миср подшоси", "Сехрли олма" каби эртақларда ҳам учрашини, шунингдек, "300, 313, 325, 400, 403, 450, 465, 511, 513-эртақлар каби рус ва бошқа халқлар эртақларининг сюжет мотивлари билан ўзбек эртақлари орасида баъзи бир умумийлик" мавжудлигини қайд қилган тадқиқотчи ўзбек халқ эртақларининг сюжети халқаро эртақ сюжетларига монанд бўлса-да, бу эртақлар ўзбек халқинининг кадимий маданияти билан боғлиқ ҳолда вужудга келган деб ҳисоблайди.¹

ЎЗР ФА собиқ Қўлёзмалар институтининг бир гуруҳ фольклоршунос олимлари мазкур илм даргоҳининг Фольклор архивида тўпланган халқ оғзаки бадиий ижоди асарларини системалаштириш, уларнинг қисқача илмий тавсифини тузиш ва каталоглаштириш мақсадида шу фондда сақланаётган 200 га яқин халқ дostonлари сюжетининг каталогини туздилар. 1986 йилда топ этирилган "Ўзбек халқ дostonлари каталоги" (тузувчилар: А.Турсунқулов, Ш.Турдимов; масъул муҳаррир: Ё.Жўраев) халқ дostonларининг ўзбек фольклоршунослигида қабул қилинган илмий таснифига таянган ҳолда тузилган. Каталогда ҳар бир дostonнинг ким томонидан ижро этилгани, айтиувчининг ёши, маълумоти, манзили, қачон ва ким томонидан ёзиб олинганлиги, асар ҳажми тўғрисида маълумот берувчи "паспорт" ҳамда дoston сюжетининг аннотацияси - қисқача мазмуни берилган. Халқаро каталогларга солиштирганда анча примитив характерга эга бўлган бу кўрсаткичда ўзбек халқ дostonларининг сюжетлари муайян типларга ажратиб тавсифланмаган, *бир* сюжет типини характерлайдиган ўзига хос мотивлар таркиби аниқданмаган. Шунингдек, дostonларнинг бошқа илмий фондларда сақланаётган, каталог тузилаётган пайтда ҳаёт бўлган ижрочи бахшилар репертуарида мавжуд бўлган ва нашр этилган вариантлари, шунингдек, ҳар бир эпик сюжетнинг бошқа туркий ва туркча бўлмаган халқлар фольклоридagi версиялари хусусида маълумот берилмаган. Аммо ушбу каталог ўзбек фольклори эпик жанрларига оид фактик материалларни системалаштириш ва каталоглаштириш йўлидаги илк уриниш бўлиб, келгусида ўзбек халқ дostonлари сюжетининг мукамил илмий кўрсаткичи тузилади деб умид қиламиз.

Фольклоршунос Т.Раҳмонов ўғайлик мавзусидаги халқ эртақларининг ўзбек фольклорида оммалашган сюжет типларини аниқдашга дойр илмий ишида² шартли равишда "беғуноҳ жабранганлар" деб аталган мавзу гуруҳига кирувчи "Ўғай она ва ўғай қиз" (Аарне-Томпсон-403, 480, 510); "Соҳта ыелИн" (АТ-425,533); "Опа ва ука" (450); "Қўлсиз қиз" (706); "Билмасвой" (532); "Ўғай она ва ўғай ўғил" (511); "Ғаройиб болалар" (707); "Ўғай онам ўлдирди мети" (720); "Улик малика ёхуд сехрли ойна" (709); "Тухматга учраган хотин" (712); "Тухматга учраган қиз" (883) каби сюжет типлари мавжудлигининг аниқлади.

Филология фанлари номзоди М.Содиқованиннг ўғай қиз типидagi эпик сюжетларнинг ўзбек фольклоридagi талқинларига бағишланган "Ўғай қиз типидagi туркум эртақларнинг генезиси, спецификаси ва поэтикаси" мавзусидаги диссертация ишида (2001) бу йўналишдаги изланишлар изчил

¹ Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртақлари поэтикаси. - Тошкент: Фан, 1976, 40-бет.

² Раҳмонов Т. "Беғуноҳ жабранганлар" тематик туркумининг сюжет таркиби // "Ўзбек тили ва адабиёти", 1988, №6, 61-63-бетлар.

давом этирилди. А.Аарне, С.Томпсон, А.П.Андреев, Л.Г.Бараг каби олимлар томонидан қўлланилган тадқиқот методи асосида иш олиб борган ёш олима ўғай қиз ҳақидаги туркум эртақларнинг ўзбек фольклорида тўққиз хил сюжет типини мавжудлигини аниқлади. Ўзбек фольклоридagi ўғай қиз ҳақидаги эртақларни муайян типларига ажратиб тавсифлашга бағишланган мазкур тадқиқот натижалари ўзбек халқ эртақларининг сюжет ва мотивлар кўрсаткичини тузиш учун материал бўлиб хизмат қилади. Тадқиқотчи, ўзбекларнинг ўғайлик мавзусига дойр эртақларини жаҳон халқлари фольклоридagi ўғай қиз ҳақидаги эпик сюжетлар билан қиёслаб, уларнинг ўзига хос ва фарқли жиҳатларини аниқланади.

Масалан, Аарне-Андреев ва Аарне-Томпсон кўрсаткичларида "Ўғай она ва ўғай қиз" деб номланиб, АТ-480 раками билан тавсифланган сюжетнинг беш хил кўриниши берилган: 1) АА480*А рақамли сюжет типини талқинича, қудуқдан сув олаётганда беҳосдан челақни тушириб юборган ўғай қиз онасининг қаҳридан кўриқиб, челақ ахтариб йўлга тушади. Сехрлар унга яхшилиги учун бир сандиқ тилла совға қилади. Ўғай онанинг қизи ўзининг ўқувсизлиги туфайли оловда қуйиб ўлади; 2) ўрмонга адаштириб келинган ўғай қизни Аёзбобо (ялмоғиз кампир, алвасти ва ҳ.к.) синаб кўриши ва совға бериши ҳақидаги эртақ сюжети АА480*В деб белгиланган; 3) АА480*С рақамли сюжет талқинича, ўрмонга адаштириб келинган ўғай қиз айиқ билан бекинмачоқ ўйнаши ва ўша айиқ ёрдамида бахтга эришади; 4) мазкур сюжетнинг АА480*Е рақамли вариантда эса ўрмонга адаштириб келинган ўғай қизга мушук, олма, берёза дарахти ва печка ёрдам берадилар; 5) АА480*Д рақамли сюжет типини эса ўғай она қистови билан ўрмонга юборилган етим қиз шайтонни алдаб, тонг оттириши воқеалари ҳикоя қилинади.

М.Содиқованиннг тадқиқотлари натижасида ўзбек эртақчилари репертуарида мазкур эпик сюжетнинг ўзига хос типини мавжудлиги аниқланди. "Подавоннинг қизи" деб номланган бу эртақ Бухоро вилоятининг Олот туманида яшовчи 55 яшар Икдим Абдуллаевдан 1975 йилда С.Умаров томонидан ёзиб олинган бўлиб, тадқиқотчи ана шу сюжет типини АА480*F деб тавсифлаганлиги жаҳон халқлари эртақлари сюжети ва мотивлар тизимининг каталогини мукаммаллаштиришга қўшилган катта ҳиссадир.

Бу эртақда ўғай она қистовида етим қизнинг бадағга қилиниши билан боғлиқ воқеалар мазкур типга мансуб эртақлар сюжетининг анъанавий мезоний шаклига монанд ҳолда тасвирланган. Аммо эртақ қаҳрамони Нордонхоннинг шундан кейинги саргузаштлари, айниқса, қаптар кўринишидаги афсонавий ҳомийларнинг унга ёрдам бериши воқеалари бошқа халқлар эртақларида учрамайди. Демак, тарихий-географик метод асосида олиб бориладиган изланишлар фольклор асарларини жаҳон халқлари оғзаки бадиий ижодиёти контекстида таҳлил қилиш ва миллий ўзига хос жиҳатларни белгилаш учун қимматли маълумотлар беради.

"Тарихий-географик метод" фольклорнинг эпик жанрларига хос сюжет ва мотивларнинг тарқалиш ареалини аниқдаш, у ёки бу сюжетнинг турли вариантларини қиёсий таҳлил қилиш асосида бирламчи эпик ўзақ - архетипларни белгилаш, сюжетларнинг юзага келиш жараёни ва тарқалиш қўламига дойр илмий қўзатишлар олиб бориш имконини беради.

ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИКДА "САЙЁР СЮЖЕТЛАР НАЗАРИЯСИ" ЁКИ "МИГРАЦИОН МАКТАБ"

XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб "мифологик мактаб" йўналишда тадқиқот ишлари олиб борган фольклоршунослар мифларни қиёсий ўрганиш мақсадида жуда бой фактик материал тўпладилар. Бу эса жаҳоннинг гурли жойларида истикомат қилувчи халқлар оғзаки бадий ижоди ва ёзма адабиётида қўлаб ўхшаш сюжет, мотив ва образлар мавжудлигини кўрсатди. Аниқланишича, тарихий-этниқ келиб чиқишида умумийлик бўлмаган халқларнинг эртақлари орасида сюжет қурилиши ва мотивлар тизимига кўра бир-бирига жуда ўхшаш асарлар қўчиликни ташкил этар экан. Дунё халқлари фольклоридаги бундай муштаракликларнинг сабабини ўша *ш.вр* фольклоршунослигида асосий йўналиш ҳисобланган "мифологик мактаб"нинг "ҳинд-европа бобосюжетлари"ни ўрганишга асосланган "қиёсий-филлологик" методи ёрдамида аниқлашнинг имкони бўлмади. Чунки эпик сюжетларида ўхшашлик мавжудлиги аниқланган халқлар бир-бирдан жўғрофий ўрни, этниқ мансубияти, диний-этиқодий қарашлари, турмуш тарзига кўра жиддий фарқланиб турарди. Шу тариқа, фольклорнинг бу ўзига хос хусусиятини янги илмий концепция ва назария асосида тадқиқ этиш эҳтиёжи туғилди ва турли-туман халқлар фольклоридаги ўхшашликларнинг сабабини тушунтиришга қаратилган "сайёр сюжетлар назарияси" юзага келди.

Хар хил халқлар сўз санъатидаги муштарак эпик ҳодисаларни Фольклоршуносликда "миграцион назария", "ўзлаштириш назарияси", "кезувчи сюжетлар назарияси", "сайёр сюжетлар назарияси" каби турли хил номлар билан аталувчи маъкур илмий йўналиш XIX асрнинг 50-йилларида эътиборан Ғарбий Европа фольклоршунослигида "миграцион мактаб" номи олдди.

Турли халқлар эпик сюжетларининг ўхшашлиги биринчи марта "Қалла ва Димна" масалларини тадқиқ этган француз олими Сильвестер де Оси аниқлаган. У узок йиллар мобайнида "Панчатантра" устида илмий тадқиқот ишлари олиб борди ва 1816 йилда "Қалла ва Димна" ёки араб тилидаги Бидпай масаллари" номи китобини чоп эттирди.¹ С.Саси буддавийлик ақидаларини тарғиб этувчи адабиётларни, хусусан, будда қоҳинлари томонидан фойдаланилган афсона, ривоят, нақл ва масалларни ўрганиб чиқиб, буддизм инкирозидан кейин бу таълимотнинг маърифий-адабий меросидан брахманлар фойдаланиши ва "Панчатантра"нинг шаклланиш тарихига дойр қимматли фикрлар билдирди.

Ғарчи бу тадқиқотда эпик сюжетларнинг қўчиши ҳусусида ф.И.К. юритилмаган бўлса-да, С.Сасининг илмий қарашлари давом эттирган Л.Делоншанинг "Ҳинд масаллари ва уларнинг Европага тарқалишини ўрганиш тажрибасидан" (1848), шунингдек, В.Вагенернинг "Ҳинд ва юнон аполлоглари орасидаги ўзаро алоқалар ҳақида очерк" (1852) асарида халқ оғзаки бадий ижоди асарларининг оммаланишида ўзаро таъсир ва маданий

алоқаларнинг роли эътироф этилди. Бу икки тадқиқотчи қадимги юнон масалларининг маълум бир қисми Осиё халқлари фольклорининг таъсирида юзага келганлиги, айниқса, ҳинд адабиётининг маърифий характердаги адабий жанри - аполлогларнинг юнонлар томонидан ўзлаштирилиши натижасида масал жанри келиб чиққан деган қарашни илгари сурдилар.

С.Сасининг "Панчатантра" ҳақидаги тадқиқоти ва, айниқса, Л.Делоншанинг ҳинд аполлоглари ва юнон масаллари орасидаги алоқадорлик тўғрисидаги гипотетик қарашлари таниқли немис филолог олими, қиёсий тилшунослик ва ҳинд филологияга дойр қўлаб илмий асарлар муаллифи, Гёттинген университети профессори Теодор Бенфей (1809-1881) томонидан яратилган "миграцион назария"нинг келиб чиқишига асос бўлди.

Т.Бенфей "мифологик мактаб" вакиллари фольклор асарлари гоёта қадимий асосларга эълолиги ҳақидаги илмий назарияни маъқуллагани ҳолда, "халқ оғзаки бадий ижодиётининг тараққиёти ўзаро маданий ва адабий таъсир жараёни билан қамбарчас боғлиқдир" деган ҳулосага келди. У фольклорнинг ривожланишида миллий менталитет ва тарихий омилларнинг аҳамиятини эътибордан соқит қилганига қарамай, ўзининг ҳинд адабиёти сюжетларининг бошқа халқлар фольклорига "қўчиб ўтиши" ҳақидаги илмий қарашлари билан фольклоршунослик тарихида бурилиш ясади.

Т.Бенфей қадимги ҳинд эртақлари, нақл ва масаллари тўплами "Панчатантра" (милодий I аср)ни немис тилига таржима қилди ва 1859 йилда нашр эттирди. Олимнинг ана шу нашрга сўзбоши сифатида илова қилинган қарийб 600 саҳифалик тадқиқотида санскрит эртақлари жаҳондаги бошқа халқлар фольклорида мавжуд бўлган эпик сюжетлар билан низоётда ўхшашлигига қўлаб далиллар келтирди. Шунинг учун ҳам Т.Бенфейнинг ана шу сўзбоши-тадқиқоти фольклоршунослик тарихидаги "миграцион мактаб" назариясининг бошланғич нуқтаси бўлди.

Чунки Т.Бенфей "Панчатантра" ва Европа халқлари эртақлари сюжет тизимидаги ўхшашликнинг сабабини ҳинд-европа халқларининг этниқ тарихидаги муштараклик (яъни "мифологик мактаб" тарафдорлари таъбири билан айтганда, "ҳинд-европа бобосюжетлари")дан эмас, балки, бу халқлар ўртасидаги ўзаро маданий-тарихий алоқалардан излаш лозим деб ҳисоблади. Унинг фикрича, Шарқ маданиятининг Ғарбий Европа халқларига таъсири бир неча тарихий босқичларни ўз ичига олади. Искандар Зулқарнайнинг юришлари ва эллинизм даври(милоддан бурунги IV-II асрлар)да амалга оширилган савдо-иқтисодий, маданий алоқалар "эпик сюжетларнинг қўчиши" жараёни рўй берган биринчи босқич бўлса, араб истеълочиларининг ҳуружи ва салб юришлари даври иккинчи босқич деб тақин қилинади. Т.Бенфейнинг тахминича, Осиё халқлари адабиётининг Европа фольклорига таъсири сезиларли даражада қучайиши билан характерланган ана шу "иккинчи босқич"да Шарқ адабиёти Европага асосан уч йўналиш бўйлаб кириб келган: 1) Ўрта ер денгизи соҳиллари мамлакатлари, шунингдек, Испаниянинг араблар томонидан истеъло этилиши ҳамда "Мавритания маданияти"нинг юзага келиши; 2) Шарқ маданиятининг Юнонистон архипелаги орқали Сицилия ва Италияга кириб келиши; 3) фольклор асарлари ва адабий сюжетларнинг Ўрта

¹ Каранг: Кокхьяра Дж. История фольклористики в Европе. - М: Изд-во иностранной литературы, 1960. - С. 317-318.

ва Кичик Осиёдан Византия ҳамда Болқон ярим ороли орқали Шаркий Европада "Буюк ипак нули" бўйлаб кириб келиши.¹

Т.Бенфейнинг ёзишича, "X асрдан эътиборан Ҳиндистонга ислом динининг кириб бориши натижасида ёзма адабиёт оғзаки бадиий аяғна устидан устунлик кила бошлади. Ҳинд адабиёти намуналари араб ва форс тилларига таржима қилиниб, арабларнинг босқинчилик юришлари туфайли Осиё, Африка ва Европанинг турли мамлакатларида яшовчи аҳоли орасида кенг ёйила бошланди". У ҳинд адабиёти сюжетларининг Европа халқлари орастида тарқалишида мўғуллар истеълоси муайян даражада аҳамият касб этганлигини ҳам эътироф этади: "милодий I асрда буддавийлик адабиёти билан бирга ҳинд масаллари, нақд ва афсоналари аввал Ҳитойга, сўнгра Тибетга кириб борди. Тибет орқали эса бу масал, нақд ва афсоналар буддавийлик ақидалари билан бирга Мўғулистон аҳолиси орасида тарқалган. Бизга маълумки, ҳинд адабиётининг кўпгина намуналари мўғул тилида таржима қилинган. Ўш шу тариқа, ҳинд ҳикоятлари мўғулларнинг қарийб икки юз йиллик ҳукмроялиги даврида Европада кенг ёйилган".²

Шарқ ва Ғарб халқлари ўртасидаги адабий алоқаларнинг ана шундай мураккаб тарихий-фольклорий тавсифини илмий жиҳатдан далиллагаалиги учун ҳам Т.Бенфей концепцияси фольклоршунослик тарихида "тарши-ка-ориенталистик метод" номини олди.

Т.Бенфей билан деярли бир вақтда фольклор аънасининг ривожланиши ва тараққий этишида "сайёр эпик сюжетлар"нинг бир халқ оғзаки бадиий ижодидан бошқасига "қўчиб ўтиши" жараёни муҳим роль ўйнашини рус олими А.Н.Пипин ҳам кашф этган эди. Унинг 1858 йилда нашр этилган "Қўхқа рус қиссалари ва эртакларининг адабий тарихидан очерклар" номли асари қадимги рус адабиётининг шарқ ва ғарб адабий аънаалари билан ўзаро алоқаларини ўрганишга бағишланган.

"Сайёр сюжетлар назарияси" XIX асрнинг охиридан бошлаб кўпгина фольклоршуносларни ўзига жалб этди. Жаҳон халқлари фольклорининг ўзаро таъсири ва алоқаларини ўрганишга Р.Кёлер, М.Ландау, Н.Вольте (Германия), Г.Парис, Э.Коскен (Франция), А.Клоустон (Англия), А.де Анкона, Д.Компаратти (Италия), И.Поливка (Чехия) каби олимлар "миграцион мактаб"нинг илмий-назарий қарашларини ривожлантиришга катта ҳисса қўшишди.

Рус фольклоршунослигида "бенфеизм", "компаративизм" номини олган "сайёр сюжетлар назарияси" В.В.Стасов, Ф.И.Буслаев, В.Ф.Миллер, А.Н.Велеловский, И.Н.Жданов, Г.Н.Потанин, А.Н.Кирпичников, А.М.Лёвсду (Россия) сингари олимларнинг тадқиқотларида давом эттирилди. Эпик сюжетларнинг ўзлаштирилиши жараёнини билан боғлиқ ўзига хос тарихий-филологик қонуниятларни очишга қаратилган "компаративистик" ёки "киёсий фольклористок" метод, айниқса, В.В.Стасовнинг "Рус бипиналарининг келиб чиқиши" (1868), А.Н.Велеловскийнинг "Шарқ ва Ғарбнинг адабий алоқалари тарихидан" (1872), "Жанубий рус билиналари" (1881-1884), В.Ф.Миллернинг

"Рус халқ эпосига дойр экскурелар" (1892), Г.Н.Потаниннинг "Ўрта аср Европа эпосида шарқ мотивлари" (1899) каби асарларида чуқурлаштирилди.

Ўзбек фольклоршуноси Ғ.Жалолов ўзининг "Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси" (1976), "Ўзбек фольклорига жанрлараро алоқалар" (1979), "Ўзбек халқ эртак эпоси" (1980) каби китобларида Шарқ халқлари адабиёти ва фольклорининг ўзбек фольклори эпик сюжетлари тараққиётига кучли таъсир кўрсатганлигини эътироф этади. Олим турли халқлар фольклоридagi муштарак-уйғун сюжетларнинг вужудга келиш сабабларини қуйидаги икки жиҳат билан боғлаб изоҳлайди:

а) биринчидан, халқларнинг қадимдан бир-бирига яқин ҳудудда ёки қўшни бўлиб яшashi, тарихий-тажрижий ривож, яшаш тарзи ва дунёқарашидаги яқинлик эртаклар сюжетидаги ўхшашликни келтириб чиқаради;

б) иккинчидан, "эртаклардаги айрим машҳур сюжетларнинг бир халқдан иккинчисига, бир ўлкадан бошқасига қўчиб юриши, ўтиб туриш ҳоллари ҳам мавжуд бўлиб, бу халқлар орасидаги...иктисодий, савдо, маданий ва турли-туман ўзавро алоқалар билан боғлиқдир".¹

Ғ.Жалолов ўзбек фольклоршунослиги тарихида биринчи бўлиб Шарқ халқлари ёзма адабиёти, хусусан, халқ китобларининг таржималари ўзбек фольклори эпик жанрларига катта таъсир кўрсатганлигини, хусусан, ўзбек эртакчилари репертуарида ҳинд, эрон араб халқлари фольклоридан ўзлаштирилган сюжетлар асосида яратилган асарлар мавжудлигини аниқдаган. Унинг эпик сюжетларни қиёсий таҳлил қилиш борасидаги изланишлари натижасида "Қалила ва Димна", "Веталининг йигирма беш ҳикояси", "Минг бир кеча", "Тўтинома" каби Шарқ адабиётининг мумтоз асарлари ўзбек халқ эртаклари сюжет тизимини бойитишга катта ҳисса қўшган манбалар сирасига қиради. Масалан, "Қумурска", "Овчи, Қўкча ва доно", "Илоннинг иши заҳар солмоқ", "Ҳийлагар бедана" эртаклари сюжети "Қалила ва Димна" ҳикояларига ўхшаб кетса, милонинг I асрида вужудга келиб, Марказий Осиё, Мўғулистон ва Тибет халқлари орасида жуда машҳур бўлган "Веталининг йигирма беш ҳикояси" китобидаги бешинчи ҳикоя уч оғани ботирлар қидаги ўзбек халқ эртакларини эсга солади.

"Сайёр сюжетлар" ёки "қўчиб юривчи сюжетлар"нинг ўзбек халқ эртаклари сюжет силсиласини бойитувчи манбалардан бари бўлганлигини тўғри эътироф этган Ғ.Жалолов қадимги ҳинд адабиёти намуналарининг Ўрта Осиё халқлари, жумладан, ўзбеклар орасида тарқалиши интерпретация йўли билан амалга ошган деб ҳисоблайди: "эртаклар қандай бўлса, шундайлигича қилинмайди, балки уларнинг баъзи мотивлари қабул қилиниб, жуда катта ўзгаришлар(интерпретация)га учради. Халқимиз бу эртаклар мотивларини ўз ҳаёти, маданияти, психологияси, дунёқараши, урф-одатлари, орзу-истаклари заминида чиқди, ўз талабларига жавоб берадиган ўринларни қолдириб, баъзиларини эса батамом қайта ишлаб, оригинал эртаклар даражасига қўтарди".²

Эртак сюжетларининг шаклланишини асосан "сюжетларнинг қўчиб ўтиши" жараёни билан боғлиқ деб ҳисоблаган "миграцией мактаб"

¹Соколов Ю.Русский фольклор. - М.: 1941. - С.63-64.

Кокъяра Дж. История фольклористики в Европе. - М: Изд-во иностранной литературы, 1960. - С.320-321.

¹ Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. - Тошкент.: Фан, 1976, 41-бет.

² Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. - Тошкент.: Фан, 1976, 43-бет.

вакилларида фаркли ўлароқ Ғ.Жалолов эпик сюжетлар қуйидаги икки омил асосида юзага келган деб ҳисоблайди: "Ўзбек халқ эртаклари сюжетининг халқимиз ҳаёти, дунёқараши, урф-одати, миллий хусусияти ва яшаш шароити билан ҳамбарчас боғлиқлиги унинг ўзига хос хусусиятларидандир. Шунинг учун ҳам бу эртакларнинг сюжети халқаро эртақ сюжетига монанд бўлиши, кўчиб юрувчи сюжет деб номланишидан катти назар, улар ўзбек халқининг узок асрли жуда қадимий маданияти билан боғлиқ ҳолда вужудга келган".¹

Ўрта Осиё туркий халқлари эртақчилик анъаналари тарихини қиёсп-типологик нуқтаи назардан тадқиқ этган фольклоршунос олим Х.Эгамовнинг "Сайёр сюжетлар" (1975), "Ранг-баранг олам" (1979), "Туркий халқлар эртақчилик анъаналари алоқалари тарихидан очерклар" (1980) каби асарларида ўзбек халқ эртаклари сюжет силсиласи қардош туркий халқлар фольклори тизимида таҳлил қилинади. Унинг фикрича, "бир халқ оғзаки ижодидан иккинчи халқ оғзаки ижодига ўзлашган, яъни мазкур халқ идеологик, фалсафий, эстетик ва этик қарашларидаги ўзига хосликлар ёрқин акс этган, интерпретацияга учраган мотивлар" "кўчиб юрувчи ёки халқаро мотивлар" дейилади. Туркий халқлар эртакларида юнон, араб, хинд ва эрон мифологияси ҳамда фольклорига хос "кўчиб юрувчи" сюжет ва мотивлар мавжудлигини эртакларнинг қиёсий таҳлили воситасида аниқлаган Х.Эгамов "бир халқ ижодидаги мотив ёки эпизод иккинчи халқ учун бутун бир эртақ сюжети оўлиб хизмат қилиши ёки аксинча, бир сюжет иккинчи халққа ўтганида миллий интерпретацияга учраб, шу халқ эртагида маълум мотивларга айланиши" қонуниятини мавжудлигини аниқлади.

Ўзбек фольклори эпик сюжетлари тизимининг шаклланиши ва бойиб боришида араб адабиёти, айниқса, "Минг бир кеча" ("Алф лайла ва лайла")нинг таъсири кучли бўлган. Шу боис ўзбек фольклоридаги "ўзлаштирма сюжетлар"нинг манбалари ҳақида сўз юритганда араб-ўзбек фольклор алоқалари масаласига ҳам тўхталиш керак бўлади. Фольклоршунос олим Ш.Шомусаровнинг "Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қиёсий таҳлили" 120(12) номли тадқиқоти ҳудди шу муаммо таҳлиliga бағишланган. Олим араб ва ўзбек халқ эртаклари сюжет тизимидаги муштаракликларнинг юзага келишига қуйидаги икки омил асос бўлган деб ҳисоблайди: а) эртақ сюжетлар дини нг жонли оғзаки ижро орқали тарқалиши; б) китобат қилинган адабий эртақлар, биринчи навбатда, "Минг бир кеча" мажмуасининг Ўрта Осиё халқлари орасида оммаланиши.³

Дарҳақиқат, "Минг бир кеча"нинг таржима қилиниши ва халқ оммаси орасида тарқалиши натижасида араб эртақчилигига хос бўлган қўлаб сюжетлар ўзбек эртақчилари релертуарига қўчган. Проф. Ғ.Жалолов "Елафо", "Гулжавол", "Қамбағал хотиннинг хийласи", "Тухматчилар жазоси", "Тадэирпи аёл", "Сўлмас гул ёки вафодор хотин" каби эртақлар, шунингдек, Ҳамзанинг "Майсаранинг ити" комедияси сюжети "Минг бир кеча"нинг 593-596-кечаларида Шаҳризода томонидан сўзланган араб эртагига жуда яқинлигини

қайд қилган эди.¹ Ш.Шомусаров эса "Минг бир кеча"даги "Сехрланган йигит хикояси" эртагига айёр хотин билан боғлиқ воқеалар тафсилоти (1-жилд, 66-70-бетлар) "Сирли гиламча" номли ўзбек эртагига Гул ва Қохрамон саргузаштларини ёдга тушириши; "Бир мирилик хикмат" номли араб эртаги "Сирли туш", "Уч оғиз ўғит" номли ўзбек эртакларининг яратилишига асос бўлганлиги; "Туз" номли араб эртагига воқеалар ўзбекларнинг "Доно хотин" эртагига яқинлигини аниқлаган. Зеро, араб халқ оғзаки бадиий ижодиётининг китобат қилинган адабий манбалари орқали Ўрта Осиё халқлари, жумладан ўзбеклар орасига тарқалган "сайёр сюжетлар" ўзбек эртақчиларининг бадиий-эстетик қарашлари ва эпик билими доирасида узок йиллар мобайнида қайта ишланиши натижасида янги эртақлар силсиласи юзага келган.

"Сайёр сюжетлар назарияси"ни илгари сурган "миграцион мактаб" ўзига хос ютуқларга эришганлиги билан фольклоршунослик фани тарихида алоҳида ўрин тутди. Бу мактабнинг асосий ютуғи, XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод қилган "мифологик мактаб" тарафдорларининг фольклор асарларининг келиб чиқиш тарихи, генезисига дойр бир ёкдама концепцияси ("барча эпик асарлар сюжетининг ягона бобосюжет ёки хиндевропа боботилида сўзлашувчи этнос мифологиясига бориб тақалиши")нинг ҳатоси исботланганлиги ҳамда халқ оғзаки бадиий ижодининг тараққиётида халқлар орасидаги маданий алоқалар ва ўзаро адабий таъсир алоҳида ўрин тутишини илмий асосланганлиги билан белгиланади.

"Миграцион мактаб" тадқиқотлари натижасида жаҳоннинг турли-туман халқлари фольклоридаги муштарак мавзудаги асарлар, ўхшаш сюжет ва мотивлар тизими мавжудлиги аниқланиб, бу фикрни тасдиқловчи жуда катта фактик материал тўпланди ва қиёсий таҳдига тортидди. А.Н.Веселовский таъбири билан айтганда, "бу назария тарафдорлари сюжетларнинг ўзлаштирилиши ҳодисасини икки ёкдама ижодий жараён сифатида, яъни "маданий ҳодиса" ўзлаштирилган халқ фольклорининг ўзига хос хусусиятлари ҳамда ўша ҳодисани ўзлаштирган халқ адабиётининг миллий спецификасини ўргандилар".

Шу билан бирга, "миграцион мактаб" тадқиқотларида муайян даражада чекланишлар ва қамчиликларга ҳам йўл қўйилганлиги фольклоршуносликда ҳақли равишда эътироф этилди. Бу мактаб вакиллариининг энг катта ҳатоси, турли халқлар фольклоридаги "ўзаро ўзлаштириш" ва адабий таъсир ҳодисасининг тарихий-фольклорий жараёндаги ролини ҳаддан ортиқ даражада бўрттириб кўрсатишга берилиб кетиш оқибатида ҳар бир халқ оғзаки бадиий ижодиётида унинг миллий менталитета, маънавий маданияти, эстетик қарашлари, руҳий табиати, этник мансубияти ва турмуш тарзининг ўзига хослиги ҳам акс этишини назардан соқит қилишган. Қолаверса, фольклорнинг асосий гоялари бевосита унинг ижодкори бўлган халқ оммаси томонидан яратилар экан, у ёки бу эпик сюжетнинг ўзлаштирилиши фольклор тараққиётининг асосий шартин эмас, балки ижодкорликдаги иккиламчи ҳолат ҳисобланади.

¹ Жалолов Ғ. Ўзбек халқ эртаклари поэтикаси. - Тошкент.: Фан, 1976, 40-бет.

Эгамов Х. Ранг-баранг олам. - Тошкент.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979, 42-43-бетлар.

Шомусаров Ш. Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қиёсий таҳлили. - Тошкент: Фан, 2002, 252-бет.

¹ Жалолов Ғ. Ўзбек фольклорида жанрлараро алоқалар. - Тошкент.: Фан, 1979, 153-154-бетлар.

² Қаранг: Кравцов Н.И., Лазутин С.Г. Русское устное народное творчество. - М: "Высшая школа", 1983. - С.404.

"Миграцией мактаб" вакиллари (мае: В.В.Стасов, В.Ф.Миллер ва бошқ.) турли халқлар фольклоридаги учрайдиган муштаракликларнинг барчасини "адабий ўзлаштириш махсули" деб қарайдилар. Аммо фольклорда типологик муштараклик ҳам мавжудлиги ҳар қандай ўхшашликни "сюжетларнинг кўчиши" ёки фольклор элементларининг миграцияси натижасида юзага келган ҳолат деб баҳолаш тўғри эмаслигини кўрсатади. XIX аернинг охириларигача фольклоршуносликда етакчи йўналиш ҳисобланган бу илмий мактабнинг шу каби камчиликлари кўзга ташланган, халқ оғзаки бадий ижодиётини тадқиқ этишнинг янги методларига эҳтиёж сезила бошлади. "Миграцион мактаб"нинг тарихий-фольклорий жараён ривожда реал ҳаётини воқелик ролини асосба олмаслик натижасида келиб чиққан назарий камчиликлар "антропологик мактаб" таълимоти томонидан тўғриланди.

ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИКДАГИ «АНТРОПОЛОГИК МАКТАБ» НАЗАРИЯСИ

XIX аернинг 60-йилларига келиб халқ оғзаки бадий ижодиётини ўрганишда етакчи мавқе эгаллаб турган "миграцион мактаб" вакиллари олиб бораётган тадқиқотларнинг қўлами кенгайди ва улар олиб бораётган изланишлар учун факат Европа ҳамда Шарқ - Ўрта ва Кичик Осиё ҳудудига оид материалларнинг ўзи кифоя қилмас эди. Натижада "сюжетларнинг кўчиб юриши" назарияси таъсирига берилиб кетган этнограф, фольклоршунос, географ, тилшунос ва сайёҳдар жаҳоннинг турли-туман мамлакатларида яшовчи аҳолининг фольклорини тўплашни авж олдирдилар. Ўша даврда амаёга оширилган этнографик экспедициялар ва географик кашфиётлар ҳам фанга янги фольклор материалларининг олиб кирилишига сабаб бўлди. Шу тарика жаҳоннинг деярли барча ҳудудларида, хусусан, Африка, Жанубий Америка, Австралия, шарқий ва жанубий Осиё, Океанияда яшовчи аҳолининг оғзаки бадий ижоди аъналарини бой фольклор материаллари жамланди. Шунда мутахассислар яна турли ҳудудларда истикомат қилувчи ва муҳими, бир-бири билан на этногенетик, на тарихий-маданий алоқада бўлмаган халқлар фольклоридаги гаройиб джаражадаги муштаракликларга дуч келдилар. Бундай лингвофольклористик ва этнофольклористик параллелликларнинг сабабларини "мифологик мактаб"нинг "умумий аждодлардан мерос қилиб олинган просюжетлар" назарияси билан ҳам, "миграцион мактаб"нинг "сайёр сюжетларнинг бир халқдан бошқа халқ фольклорига ўзлаштирилиши, кўчиб ўтиши" натижасида этнофольклорий муштаракликларнинг юзага келлишга дойр илмий қарашлари билан ҳам изоҳдаб бўлмас эди. Бошқача қилиб айтганда, дунё халқлари фольклоридаги айрим ўхшашликлар ва муштаракликларнинг келиб чиқиш қонуниятларини ўша даер фольклоршунослигида амал қилаётган назарий қарашлар доирасида тушунтиришга имкон бўлмади. Фольклоршунослик тараккиётидаги ана шундай мураккаб бир босқичда "антропологик мактаб" номли янги назария вужудга келди. "Антропологик" ёки "этнографик мактаб"нинг назарий қарашлари ибтидоий маданият ва қадимги диний эътиқодларнинг йирик тадқиқотчиси, этнография ва моддий маданият тарихини ўрганишдаги эволюцион назария

таракдорларидан бири, "антропологик мактаб"нинг асосичи, инглиз этнологи Э.Тайлор (1832-1917) ва унинг изодошлари - В.Вундт (Германия), Ж.Фрезер (Англия), А.Н.Веселовский (Россия) томонидан илгари сурилган.

XIX аернинг 30-йилларидаёқ фольклор асарларини инсоният тарихининг энг қуйи босқичидан то юқори тараккиёт даражасигача бўлган даврлардаги бадий-эстетик тараккур тизимининг ривожланиш қонуниятлари асосида тадқиқ этиш ғоясини қўтариб чиққан "антропологик мактаб"нинг шаклланиши учун зарур бўлган муайян илмий база яратилган эди. Европалик табиатшунослар орасида эволюцион назария кенг ёйилган ўша даврда тараккур ривожининг таржижийлик мезони асосида ўсиши ғояси инсоният тарихини ўрганишга ҳам тадбиқ этила бошланди. 1836 йилда Копенгагендаги Қадимий осори-атикалар миллий музейи директори Карл Юргенсен Томсен археологик материалларни илмий тавсифлаш асосида инсоният тарихининг энг қуйи қатламига оид топилмаларни "тош, бронза ва темир даврлари"га бўлиб таснифлади. Унинг шогирди Йене Якоб эса археологик топилмаларнинг қайи даврга мансублигини аниқлаш усулини кашф этди. Орадан озгина вақт ўтгач, франциялик хаваскор археолог Буше де Перт мамонт ва бошқа шунга ўхшаш аллақачонлар кирилиб йўқ бўлиб кетган жониворлар билан бир даврда яшаган ибтидоий одам томонидан ясалган тош қуролларни топишга муваффақ бўлди. Бу эса эволюцион таълимотда янги бир йўналиш - қадимги одам ва ўша давр маданиятини тадқиқ этишга йўл очиб берди. Инсоният томонидан яратилган урф-одатлар, маросимлар, ирим-сирим ва инонч-эътиқодлар, фольклор асарларини тарихий-тадрижий жараён сифатида ўрганиш аънасини бошлаб берган инглиз этнологи Эдуарда Бернетта Тайлорнинг илмий қарашлари ҳам аслида ана эволюционистик назария асосида шаклланган.

Э.Тайлор ўзининг 1861 йилда чоп этирилган "Анахуак ёки Мексика: ўтмиши ва бугуни" номли биринчи китоби кубалик хаваскор археолог-этнограф Г.Кристининг 1856 йилда Мексика бўйлаб қилган сайёхати мобайнида тўпланган қадимий ёдгорликлар ҳамда этнофольклористик материаллар асосида ёзилган эди. 1865 йилда эса унинг "Инсониятнинг қадимги тарихига дойр тадқиқотлар" номли асари босилиб чиқди. Э.Тайлор эволюционистик назария ёки "қиёсий-этнографик метод" тамойилларига суянган ҳолда, ўзининг бу китобида башарият маданиятининг ибтидоий даврдан "варварлик даври" орқали цивилизациягача бўлган ривожланиш босқичини ўтаганлиги; айрим халқлар маданияти ва турмуш тарзидаги фарқли жиҳатлар уларнинг ирқий мансубиятига эмас, балки эришилган тараккиёт даражасининг бир хилда эмаслиги билан боғлиқлиги; ҳар бир этноснинг маданий бойликлари бевосита ўша халқнинг ўзи томонидан яратилиши, аждодларидан мерос қилиб олиниши ёки ёнма-ён, қўшни бўлиб яшовчи миллатларнинг маданий қадриятларидан ўзлаштирилиши мумкин деган ғоят муҳим ҳулосаларни¹ баён қилган.

Э.Тайлор ўз салафларидан фарқи равишда "homo sapiens" ("ақлли одам") биологик индивид сифатида эмас, балки руҳий нуқтаи назардан баҳолалиши керак деган қарашни илгари сурди ва маданий ва ижтимоий фактларни ҳам антропологик тадқиқотлар доирасига жалб қилиш лозим деб ҳисоблади. Шу

¹ Першиц А.И. Предисловие // Тайлор Э.Б. Первобытная культура. - М.: Политиздат, 1989. - С.8.

йўналишда ўз илмий тадқиқотларини давом эттирган олим 1871 йилда "Ибтидоий маданият" номли машҳур китоби, 1881 йилда эса "Антрополог'и" номли фундаментал асари босилиб чиқди.

Маълумки, "антропология" атамаси Аристотель томонидан "инсон ҳақидаги фан" маъносида қўлланилган. XIX асрнинг ўрталарида эса Европ'да этнография ва фольклоршунослик фанлари ягона фанний атама - "антропология" доирасида умумлаштирилган эди. Э.Тайлор ўзларининг "Ибтидоий маданият" асарини ёзишга киришар экан, немис антрополог Т.Вайц (1821-1864)нинг кенг қўламдаги этнографик материалларни системалаштириш натижасида яратилган "Халкларнинг табикий антропологияси" (1959) ва этнография фанида "элементар тафаккур" (леи инсоният тафаккури тараққиётининг муайян бир даврида турли халқлар орасида юзага келган бир хил шароитларда муштарак ижтимоий ва маънавий тушунчаларнинг келиб чиқиши назариясига асос солган немис этнолог олими А.Бастиян (1826-1905)нинг "Одамнинг тарихи" (1959) номли асарларини кунг билан ўрганиб чиққан.¹ Бу китоблар маълум маънода, фольклор ва этнографик материалларни "антропология: назария" асосида киёсий тадқиқ этИш методикасини ишлаб чиқишда асос бўлган.

Дунё халқларининг маданияти, урф-одатлари, турмуш тарзи, анъаналари, диний, ахлоқий-этик, бадиий-эстетик қарашлари ва поэтик тафаккурида ж'зда қўплаб ўхшашликлар мавжудлигини аниқлаган Э.Тайлор бундай умумий жиҳатларларнинг келиб чиқишини инсониятнинг узит хос табиати, унинг рухияти ва тафаккурининг муштараклиги ҳамда башарият маданияти тараққиёти босиб ўтган йўлнинг бир хиллиги билан боғлаб изохдайди. Бу - турли халқлар фольклоридagi муштарак сюжет элементлари ва мотивларнинг мавжудлигини бир халқ озгаки бадиий ижодиётида яратилган эпик сюжетларнинг бошқа халқлар томонидан узлаштирилиши натижасига юзага келган ҳолат деб баҳолаган "миграцион мактаб" таълимотига Қараганда анча илгор ва янги назария эди. Чунки Э.Тайлорнинг "киёсий этнографик м(тод)"и фольклор тараққиётида тарихий-фольклор жараён динамикасининг рели ва ўрни муҳим ақамият касб этади деган муҳим қарашни ўзида мужассамлаштирган.

Э.Тайлор тараққиётнинг юкори боскичларига эришган халқлар мада-шяти, фольклори ва этнографиясида сақланиб қолган қўплаб "қадимги тасавиурлар излари"ни топиб, уларни ибтидоий давр кишиларининг қўхна мифологик қарашлари, ритуал ва маросимлари билан киёслаб "иоч-этикодларнинг қолдиқ ҳолда сақланиб қолиши" қонуниятини очиб берди.

Қадимги ирим-сирим ва инончларнинг халқ турмуш тарзида қолдиқ ҳолда сақланиб келишига "акса уриш" билан боғлиқ халқ қарашлари ва у билан боғлиқ айтим ҳамда аломатларни мисол килиб келтириш мумкин. Э.Тайлорнинг "Ибтидоий маданият" асарида ёзилишича,² Африкадаги Зўйус қабиласида бирор киши акса урса "Менга "идхлоси" (яъни "аждодлар рухи")дан дуо-олкиш келди. Ота-боболаримнинг арвоҳлари менинг ҳуз) римга келдилар, энди мен уларни алқаб, дуо ўқишим лозим. Чунки улар акса урдириш

оркали мендан дуо талаб қилмоқдалар" деб, мол-ҳолига барақа, болалари ва аёлига соғлиқ тилар экан. Уларнинг назарида хаста одамнинг акса уриши - унинг ҳомий руҳдар мададида касалликдан фориғ бўлаётганлигидан далолат беради. Зулус қохинлари эса одамни акса уришга мажбур қиладиган қучни "Итонго" дейдилар. Халқ қарашларига қўра, бирор одамнинг ичига Итонго кириб олса уни акса урдиар ва шу боис акса урган киши дарҳол "Итонго!" деб унинг номини тилга оилиши керак эмиш. Гвинеяда эса қабила оқсоқоли аксирса, унинг қавмдошлари дарҳол чўкка тушган қуйи ерни тавоф қилганлар ва қафтларини бир-бирига уриб чапак чалиб оқсоқолнинг соғ-саломат бўлишини тилашган. Полинезияликлар орасида эса ёш гўдақ аксирса "*Cos бўл!*" дейилади. Э.Тайлор "аксириш" билан боғлиқ бу қаби ирим-сиримлар жаҳснинг қўпгина халқларида мавжудлигини кайд қилади ҳамда унинг тариш асосларини ибтидоий одамнинг эзгу ва ёвуз руҳдар тўғрисидаги мифологик тасавиурларининг қолдиқ ҳолда етиб келган қўринишларидан бири деб >исоблайди.

Чиндан ҳам "акса уриш" билан боғлиқ бу қаби эътиқодлар ўзбек халқи орасида ҳам қадимдан сақланиб келганлиги боис бироор киши аксирганда уни? г ёнидагилар "Соғ бўлинг!" дейдилар. Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Тангачар қишлоғида эса ёш бола беҳосдан акса урса "*Пир бўлсин! Бува бўлсин!*" дейдилар. Бу билан бола соғ-саломат униб-ўссин деган эзга ният ифо; дланади. Ана шуларнинг барча умумжаҳоний микёсда кенг тарқалган ва қадимий негизга эга бўлган эътиқодий қарашлар тизимига дахлдор тасавиурлар сира лча қиради.

Э.Тайлор томонидан илмий асосланган "антропологик назария"нинг ўзига хос жиҳатларидан яна бири этнография фанига "ибтидоий анимизм" туш; нчасининг олиб кирилганлиги билан белгиланади. "Анимизм" атамаси лотинча "анима" ("жон") ёки "анимус" ("рух") сўзи асосида ясалган термин бўлқб, Э.Тайлор талқинича, "нарса-ҳодисаларни жонли деб тасавиур қилиш ёки ибтадоий даврдаги илк диний қарашларнинг ўзгигини ташкил этган эътиқодий қараш"дир.

Ибтидоий тасавиурларини ўрганиш асосида ўзининг "анимистик назария"сини яратган Э.Б.Тайлорнинг ёзишича, қадимги одам инсон тушига қирган воқелик жоннинг танадан ташқарида бўлган пайтидаги қўрган-кечирган нарсаларининг ифодаси деб тушунган. Унинг фикрича, қадимги одамлар туш қурил ёки ўлимнинг моҳияти ҳақидаги ўйлаганда, ҳар бир кишида алоҳида субс гания, жон мавжуд бўлади ва у ўзининг тана қобиғидан вақтинчалик ёки бутунлай чиқиб кетиши мумкин деб тасавиур қилган.³ Бу тасавиур жаҳон халқлари фольклорида бир қатор "анимистик характерга эга анъанавий мотИвлар"нинг яратилишига ҳам асос бўлган.

Қирол Гунтрам тўғрисидаги бир ривоятнинг қисқача мазмунини келг ирган. Унда нақл қилинишича, "қирол ўрмондаги бир ирмоқ бўйида содиқ курс лбардорининг тиззасига бош қўйиб ухлабди. Қуролбардори қараб турса, қир< лнинг бурнидан чиққан бир илон ирмоқ сари ўрмалаб борибди-ю, аммо сув ^н ўтолмабди. Шунда хизматқор ирмоқ устига ўз қиличини қўйибди. Илон қилқч устидан ўрмалаб ўтиб, ирмоқ ортидаги қоятош остига кириб кетибди.

¹ Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе. - М: Изд-во иностранной литературы, 1960. - С.399.

² Тайлор Э. "Первобытная культура"...С.82-84.

³ Тайлор Э.Б. Первобытная культура. -М., 1989. -С. 218-219.

Орадан анча вақт ўтгач, илон тош остидан қайтиб чиқибди-ю, келган йўли билан ортига қайтиб, яна киролнинг бурнига кириб кетибди. Шунда кирол уйғониб, бир туш кўрганини, тушида даре устига қурилган темир кўприкдан ўтиб, катта тоғ ичидаги олтин конини кўрганини айтиб берибди.¹

Бу ривоятда ҳикоя қилинган сюжетнинг ўзига хос миллий версиялари ўзбек фольклорига ҳам оммалашган. Шулардан бири, Навоий шахри билан Қизилтепа туманининг оралигида жойлашган "Малик чўли" тўғрисидаги оронимик ривоятдир. Унда айтилишича, "бу жой Бухоро амирининг сафар пайтида дам оладиган оромгоҳи бўлган. Мамлакат ҳукмдори Нурота, Зиёдин, Султон рабоб, Кармана, Қалқонотани айланиб, одатда бу ерга келиб тушган. Жазирама иссиқда бу ернинг салқин ҳавоси унга ором бағишлаган. Қулардан бир кун у навбатдаги сафар чоғи шу манзилга қўнади ва чарчаб уйкуга кетади. Унинг олдида сув тўла коса ва унинг устига пичоқ қўйилган бўлади. Амалдорлар ичида Малик исмли соқчи йигит ҳам бўлган экан.

Ҳукмдор уйкуга кетгач, унинг бурнига чивин қўнади, сўнг коса устидаги пичоққа учи боради, ундан юриб ўтиб, сичқон уясига кириб кетади. Бу ҳодисани кўриб турган Малик индамай ўтираверибди. Подшо уйкудан уйғониб, амалдору шайхулисломларига дебди:

- Бир антика туш кўрибман. Тушимда узок чўлдан ўтиб, даре бўйига етибман, унинг устидаги темир кўприкдан ўтиб, адашибман-да, бир торга кириб борибман. Фор ичида икки хум тилла кайнаб турганмиш. Уни кўриб, яна тахтимга келиб ўтирибман. Тушимнинг таъбири не бўлғай? Айтинлар?

Шайхулислом курабдики, шундай жавоб қилишибди:

- Эй тақсир олам, сув ҳам, тилла ҳам ёруғлик. Толейингиз баланд, давлатингиз янада зиёда бўлиб, олтинга кўмилгайсиз.

Малик бўлса бу ҳодисанинг маъносига тушунибди-да, ўзини касалга солиб ётиб олибди. Подшо кишилари билан жўнаб кетгач, у дарҳол ўрнидан туриб, ҳалиги сичқон уясини қовласа, икки хум тилла чиқибди. Йигит бир хум тиллани сарфлаб, у ерда қишлоқ, сардоба қурдирибди. Иккинчи хум тиллани ёру биродарлари билан баҳам кўрибди. Ўша-ўша бу чўл ва қишлоқ "Малик" номи билан аталадиган бўлибди".

Маълумки, Бухоро ҳукмдор Шамсулмулк Носир ибн Иброҳим (1068-1080) томонидан 1069-1079 йиллар оралигида Малик чўлида сардоба ҳамда Работи Малик қарвонсаройи бунёд этилган. Шамсулмулкнинг Бухоро ва унга қарашли ҳудудларда бир қатор рабоблар қурдирилганлиги ҳақидаги тарихий факт асосида яратилган ривоятда туш мотиви анимистик тасаввулар асосида тасвирланган.

Одам ухлайётган пайдада унинг жони бирор жонивор кўринишида танани тарқ этиши ва бу воқеалар ухлайётган кишига тушда рўй берган ҳодисалар бўлиб намоён бўлиши мотиви ўзбек халқ ривоятларининг анъанавий сюжет элементига айланган. Бу анимистик мотив Абдуллахон ва унинг вазири Қулбобо Қўқалдош саргузаштларига бағишланган куйидаги ривоятда ҳам учрайди:

"Абдуллахон билан Қулбобо Қўқалдош иккови амакивачча экан. Ҳали Абдуллахон подшоҳ бўлмасдан аввал Қулбобо Қўқалдош иккови поллизорга келиб, қовун ва тарвуз сўйиб ебдилар. Қун қузи иссиқ экан. Шу ерда қиз

устиди Абдуллахон билан Қулбобо Қўқалдош чўзилиб ухламоқчи бўлибдилар. Абдуллахон дарров ухлаб қолибди. Аммо Қулбобо Қўқалдош ухлаёлмабди. Бир палла Қулбобо Қўқалдош қараса, Абдуллахоннинг бурнидан бир чивин чиқиб бир тарафга равона бўлибди. Учи бора туриб ерда ётган пичоқ устидан ўтиб, бир шгоанда (сув ўпириб кетган чуқурлик)га кириб кейин жиранда ичидаги бир ёриқдан чиқиб ортига қайтибди. Келган йўлидан юриб, қайтиб келиб Абдуллахоннинг бурнидан кириб кетибди. Бир маҳал Абдуллахон уйғониб, Қўқалдошга қарайди:

- Мен бир туш кўрибман. Тушимда бир ёриқга борибман. Йўлда бир темир кўприкдан ўтибман. Кейин жуда катта тоғдай чуқурлик бор экан, ўша чуқурликда катталиги тепадай келадиган қўза бор экан. Қўзанинг ичида ҳар бири галвирдай келадиган сон-саноксиз кўп тилло бор экан, - дебди.

Боядан бери бу воқеани қулатиб турган Қулбобо Қўқалдош Абдуллахондан ажралиб қолибди. Кейин ёриққа махсус белги қўйибди-да, Қулбобо Қўқалдош Абдуллахон хизматида юраверибди. Давр айланиб, Абдуллахонга Бухоро подшолиги тегиб қолибди. Шундан кейин Абдуллахон Қулбобо Қўқалдошнинг қақизи;

- Сен менга кўп хизмат қилдинг, мана бугун менинг ошигим олчи турди, яъни подшоҳ бўлдим. Энди мендан қўнғилингда нима бўлса, тила - дебди.

Қулбобо Қўқалдош ҳалиги поллизорни танлабди. Дарров Абдуллахон Қулбобо Қўқалдошга поллизорни ўрнини васика қилдириб берибди. Қулбобо Қўқалдош ўша поллизорга бориб белги қўйилган жойни топибди-да, ҳазинани қазиб олибди.

Чивиннинг қўзига тепадай бўлиб қўрилган қўза тандирдан сал қаттароқ экан ва галвирдай бўлиб қўрилган тиллалар қирқ тангалик ёки ярим мисқолик тиллалар экан. Қулбобо ана шу ҳазинани сарфлаб, Бухорода Қўқалдош деган қатто бир Мадраса қурдирилган экан".¹

Юқоридаги ривоятлар сюжетининг анъанавий ўзак мотиви - чивин шаклидаги жоннинг сафари аждодларимизнинг одам жони тўғрисидаги мифологик қарашларини ўзида мужассамлаштирган. Таниқли бахши Раҳматулла Юсуф ўгли ёзиб олган этнофольклористик маълумотларга қўра, Нуротанинг Қоракиса қишлоғида яшовчи кишилар "девларнинг жони қабутар сувартида намоён бўлиб туради" дейдилар. Айтишларича, дев нафас олганда жони қабутардай оғзидан кириб-чиқиб тураркан, яъни нафас чиқарса, далага бир қулоқ парвоз қилиб, нафасни тортса, томоғидан кириб кетиб туради. Ажойиб афсоналар дostonларда жуда кўп, аммо одамнинг жони тўғрисида ҳам девларнинг жони ҳақидаги афсонага ўхшаш бир кичик афсона бор. Одамнинг жони ҳам жасадига яраша, одамнинг жони қибиндай бўлар эмиш. Агар одам туш қурса, жони бурнидан чиқиб кўп жоиларга бориб келар эмиш. Уша юрганида жон нимани қурса, одам уйкуда унинг аксини кўриб, шуни "туш" деб атаар эмиш".²

¹ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Фольклор архиви. Инв. № 1713,8.

² ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти фольклор архиви. Инв.Ч»1713/7. 1971 йил 19 май куни Раҳматулла Юсуф ўгли ёзиб олган.

¹ Юқоридаги асар, 220-бет.

Одам жонининг куш (кўпинча "каптар") шаклида намоён бўлиши ҳақидаги анимистик тасаввур ўзбек халқ афсоналарида кенг тарқалган асотирий мотивлардан бири. Жумладан, Хоразм воҳасида ёзиб олинган сув қульти билан боғлиқ мифологик афсонанинг этнограф олим Г.П.Снесарев томонидан ёзиб олинган бир вариантыда ана шу қадимий сюжет элементи сақланган: "ҳикоя қилишларича, Шайх Ҳақимота Бурхоннинг гўзал қизи Анбар онага уйланади ва ундан уч ўғил фарзанд кўради. Кенжасининг исми Хубби бўлади. Отаси катта болаларини яхши кўрар, Хубби эса Амбар онанинг севимлиги экан. Бир куни Ҳақимота ўғилларини синаб кўрмоқчи бўлади. Шунда онасининг чақирганини эшитган Хубби волидасининг ҳузурига анча кечикиб келади. Онаси нега кечикканлигининг сабабини сўраганида, у биринчи марта чақирганида сувга чўқаётган кемани қутқарганини, иккинчи сафар эса сув балосидан қутулган кишилар унга атаб қурбонликка сўйган ҳўкизни тирилтирганлигини айтиб беради. Ўз вақтида етиб келмаганлиги учун Хубби отаси билан чиқишолмай қолади. Ҳақимота унинг уйдан чиқиб кетишини талаб қилади. Шунда Амбар она Хуббини уйга қамаб қўяди. Аммо Хубби кийимларини ечиб ташлаб, каптар га айланади ва уй томидаги тўйнуқдан учиб чиқиб кетади".¹

Бизнингча, Хоразм афсоналаридаги Хуббининг каптарга айланиши аждоқларимизнинг одам ўлгандан кейин унинг жони қушга айланиб учиб кетади деган қадимий анимистик қарашларига боғлиқ ҳолда келиб чиққан. Бухоро вилоятининг Қорақўл туманидаги Жигачи қишлоғида яшовчи момолар бировнинг ёш боласи нобуд бўлганини эшитишса, *"фалончининг боласи учибди"* дейдилар. Бу иборада ҳам қадимги тасаввурлар акс этган бўлиб, аждоқларимиз ўлимни инсон умрининг ниҳояси эмас, балки ҳаётнинг бир шаклидан иккинчи бир қўринишига ўтиш воситаси деб билишган. Уларнинг тушунчасига қўра, жон барҳаёт бўлиб, одам ўлгач, у бошқа нарсага (кўпинча) қушга айланади эмиш. Шунинг учун ҳам қорақўлликлар лаҳжасида қўлланилган *"боланинг учуши"* ибораси орқали жоннинг қўкка, яъни руҳдар оламига ўтиши назарда тутилган. Қул Тегин шарафига ўрнатилган битик тошидаги катта ёзувда ҳам *"қаным қаган тчаШг торуг қозғанын уча бармыс"*, яъни "отам-қоғон шунча эл ва юрт қозониб, уча кетмиш (ўлмиш)" дейилган.²

Аждоқларимиз марҳум жонининг руҳдар оламига сафари учини ҳаракати орқали амалга оширилади деб ўйлаганлар. Қадимги туркий тилда жаннат маъносидаги *учмац* сўзи қўлланилган. Бизнингча, бу сўзнинг ўзаги ҳам аслида *учмоқ* феълидан бўлиб, марҳумларнинг руҳи қушга эврилиб нариги оламга учиб ўтиши назарда тутилган бўлса керак. Тилимизда *қўрқиб кетмоқ* маъносида *учиб тушди* ибораси қўлланилади. Бу ўринда ҳам қуш қўринишидаги одам жонининг қўрқиб натижасида танадан чиқиши назарга олинган.

Жон ҳақидаги бундай тасаввурлардан фарқли равишда Хубби тирикчилигида каптарга айланиб, учиб кетади. Хуббининг каптарга эврилиши ҳам ўзбек фольклорининг анъанавий эпик талқинлари асосида мотивлаштирилган. Фозил Йўлдош ўғлидан ёзиб олинган "Малика Айёр" достонида тасвирланишича, Гўрўғли Зебит чўлидаги Шопар қўлида ғаройиб

бир қўрғонга кириб қолади. Гўрўғли қўрғон ичидаги ажойиботларни томоша қилиб турганида, "осмондан бир қўк каптар қуёлиб келиб, бир оғнаб туриб, бир сурхайил гардон, офати жон, писта даҳан бир ажиб нозанин пари бўлиб" туради. Гўрўғлига ўзининг манзил-маконини, насл-насабини маълум қилганидан кейин яна бир ағнаб туриб, каптар либосини кийиб фалакка парвоз қилиб учиб кетади. Пари ва девларнинг каптар қўринишида учиб келиши тасвири ўзбек халқ эртақларида ҳам қайд қилинган. Бундан ташқари, халқимиз орасида "каптарларга озор берма, уларнинг парией бўлади", "парилар каптар бўли 5, давр солиб юради" деган гаплар ҳам бор.

Одам жонини қушга ўхшатиб тасаввур қилишга асосланган мифологик қарашларнинг излари халқимизнинг дафн маросим билан алоқадор удумларида ҳам (ақланиб қолган: хусусан, айрим жойларда мазорларга дон сепиб қўядилар, қуш; ар териб есин учун. Хуббининг қушга айланиб, унинг тўйнуғидан чиқиб кетиши мотивининг тарихий асослари ҳам жоннинг кабутар сувратида намоён бўлиши тўғрисидаги мифологик тасаввурларга бориб такалади. Зеро жоннинг қуш шаклида намоён бўлиши қадимги хоразмликларга ҳам маълум бўлг.ш. Ю.А.Рапопортнинг қайд қилишича, Хоразмдан топилган астадон-оссурийлардан бирининг қопқоғида қуш шакли мавжудлиги анимистик қарашлар ифодасидир.¹ II-III асрларга оид осори атиқалардан бири, Тупроққалъадаги деворий лавҳада эса қанотли ёш йигит - сирен образи тасвирланган.² Бизнингча, юз тузилиши навқирон йигитни эслатувчи бу қуш сурати каптарга эврилиб учиб кетган Хубби ҳақидаги қадимги Хоразм асотириларининг тасвирий ифодаси бўлиши мумкин.

Ўзбек мифологияси ва фольклори материаллари асосидаги ана шу ихчам қиёсий-тарихий таҳлил ҳам "жон" ҳақидаги анимистик тасаввурларнинг қадимги инончлар қолдиғи сифатида излари халқимиз орасида ҳам сақланиб қолг; нлигини кўрсатади.

Э.Тайлорнинг таълимотича, одам жони тўғрисидаги қадимги тасаввурлар асосида табиат ҳодисалар, наботот ва ҳайвонот оламининг жонлантириб Тасаи вур қилиниши ҳақидаги мифологик қарашлар келиб чиққан. Политеистик динлардаги табиат қўчларини ўзида мужассамлаштирган маъбуд ва илоҳалар пантҳши билан боғлиқ халқ қарашлари ҳам ана шундан келиб чиққан.

Э.Тайлор "мифологик мактаб" вакилларида фарқли равишда мифни ҳам анимистик назария асосида ўзига хос тарзда изохдашга ҳаракат қилган. Унинг фикрича, миф - ўзини турли-туман руҳлар томонидан бошқариладиган табиатнинг бир бўлағи деб тасаввур қилган ибтидоий одам ҳаётининг ҳаёлий уйдирма орқали тасвирланган талқини. Шунинг учун ҳам бугунги одамга уйдирма бўлиб туяладиган мифик тасаввур қадимги одам учун реал, ҳаётий воқелик ҳисобланган.

"Антропологик мактаб" назариясининг такомиллаштиришида инглиз олими Эндриу Ланг (1844-1912)нинг алоҳида ўрни бор. У 1884 йилда нашр этилган "Урф-одад ва миф" номли китобига киритилган "Фольклор методи" номли мақс ласида ўзининг халқ оғаки бадиий ижодиётини тадқиқ этишдаги назарий

¹ Снесарев Г.П. Реликты домусульманских обрядов и обычаев у узбеков Хорезма. - М.: Наука, 1969.-С.251.

² Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. - М.,-Л., 1951. - С.30.

¹ 'апопорт Ю.А. Из истории религии древнего Хорезма (оссуарий). -М.: Наука, 1971. - С.101.

² Ремпель Л.И. Цепь времен. Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. - Ташкент, 1987. - С.58.

концепциясини шундай баён қилади: а) фольклорни ўрганишда "антропологик метод"ни қўллаш; б) фольклор ўз таркибига инонч-этикоқлар ва урф-одатларинигина эмас, балки афсона ва қўшиқлар ҳам қамраб олишини назарда тутиш; в) фольклорни ўрганишда антропологиянинг ёрдами жуда зурурлигини эътироф этиш; г) халқ оғзаки бадиий ижодини ўрганишда этнологиядан фойдаланган ҳолда муштарак этнофольклорий ҳодисаларни аниқлаш; д) аналогия усули воситасида ҳозирги ривожланган халқлар маданияти, қадимги ҳинд-европа халқларининг классик ва архаик маданияти, шунингдек, тараққиётнинг қуйи босқичида бўлган "ибтидоий одамлар" урф-одатлари, тасаввурларидаги ўхшаш жиҳатларга оид материал тўплаш; ж) бундай айнанлик ва ўхшашликлар этник келиб чиқишдаги муштараклик ёки ўзаро мулоқот натижаси сифатида эмас, балки тафаккур тарзининг бир хиллиги туфайли юзага келган деб талқин қилиш.¹

Қўринадики, Э.Ланг фольклорни тадқиқ этишининг, бир томондан, мифологиянинг келиб чиқишини қадимги даврда яшаган умумий аждод томонидан яратилган просюжетлар халқасига боғлаб тушунтирувчи "мифологик мактаб" назариясига мутлақо ўхшамаган, иккинчи тарафдан эса турли халқлар фольклоридаги ўхшашликларнинг сабабларини "сюжетларнинг кўчиб ўтиши" ёки "сюжетларнинг бошқа халқлар томонидан ўзлаштириши" назариясини илгари сурган "миграцион мактаб" қарашларига зид бўлган айрича усул ва методларини қўллашни тавсия этган. Бу методлар Э.Тайлорнинг халқ ижодини ўрганишдаги "антропологик мактаб" назариясининг туб магзини ташкил этар эди.

Э.Лангнинг фольклористок кизиқишлари доираси кенг бўлиб, асосан мифнинг этнологик табиати, урф-одат ва маросимлар, магия, тотемизм, дин тарихини тадқиқ этишдан иборат эди. У ўзининг "Миф, ритуал ва дин" (1887), "Тотем сирлари" (1888), "Мифология" (1901), "Маросим ва миф" (1904) каби асарларида мифларни ибтидоий давр турмуш тарзининг ўзига хос ифодаси сифатида талқин қилиб, миф ижодкорлигининг руҳий-психологик сабабларини аниқлашга ҳаракат қилган.

Ўша давр фольклоршунослигида «миграцион мактаб»нинг сюжет кўчиши жараёни билан боғлиқ назарий қарашлари ҳукмронлик қилаётган бир пайтда Э.Ланг турли халқлар фольклоридаги ўхшашликларни башарият тараққиётининг муайян бир босқичида бир неча халқлар дунёкараши ва тафаккур тарзининг бир хиллиги билан боғаб тушунтириши халқ оғзаки бадиий ижодини ўрганишнинг янги илмий концепцияларидан бири - «сюжетларнинг ўз-ўзидан юзага келиши» назариясининг тугилишига асос бўлди.

"Антропологик назария" тез орада Европанинг кўпгина мамлакатларида фольклоршунослар, этнографлар томонидан қўллаб-қувватланди. Хусусан, аслида "мифологик мактаб" тарафдори бўлган немис фольклоршуносе олими Вильгельм .Мангарднинг "Герман мифлари", "Германларда дарахт култи", "Немис ва скандинавияликларда тангрилар олами", "Дала ва ўрмон култилари" каби асарларида ва, айниқса, 1884 йилда нашр этилган "Мифологик тадқиқотлар" номли китобида Э.Тайлорнинг назарий қарашлари таъсири яққол

сезилади.¹ В.Мангард ўз изланишлари давомида мифологиянинг айрим қолдиқлари халқнинг эътиқодий қарашлари, аънаёлари, урф-одатлари, маросимлари ва болалар ўйинларида сақланиб қолганлигини "антропологик тадқиқ усули" воситасида аниқлаган.

В.Мангардт қадимги германлар ва уларга қўшни қабилаларда мавжуд бўлган дарахт култи билан боғлиқ мифологик эътиқод ва ритуалларни тадқиқ этиш орқали ўсимликларнинг "қайта тирилиши" билан боғлиқ маросим ва удумларнинг келиб чиқиш тарихини ўрганган. Одам жонининг ўсимлик (дарахт)да мавжуд бўлиши ёки "дарахт рухлари" ҳақидаги инонч-эътиқодлар мавжудлигининг илмий асосланганлиги В.Мангардт анимистик концепциясининг асосини ташкил этади. Бу концепциянинг моҳиятини тадқиқотчи қуйидаги тўрт узв, яъни а) мифларда одам образини дарахт билан боғлиқ аънаасининг мавжудлиги; б) одам тақдирини дарахт билан боғлиқ деб тасаввур қилиш; в) дарахтда фақат "ўрмон руҳи" эмас, балки ўсимликлар ҳаёти билан боғлиқ бўлган барча эзгу ва ёвуз руҳлар макон тутади деган ибтидоий қарш а; г) жинойтчиларни дарахт тагида жазолаш удуми тахлили орқали очиб берган.²

классик мифология ва турли халқлар фольклор аънаёларидан яхшигина хабардор бўлган В.Мангардт ўзининг "Қадимги германларда дарахт култи" номли асарида Шимолий Европа халқларининг дехқончилик култилари ва маросим фольклори материаллари урганиш асосида "хар йили ўсимликлар "ўлади" ва ана шу "ўлимдан" кейин хар йил баҳорда ҳаётнинг янгиланиши, серхосилликнинг қайта тикланиши жараёни рўй беради. Ўсимликларнинг муттдсил равишда йўқ бўлиши ва яна қайтадан ўсиб чиқиши қадимги дехқончилик маданияти билан боғлиқ эътиқодий қарашлар тизимида ҳоси вдорлик маъбудларининг ўлиб, қайта тирилишини аңлатар эди" деган жуда муҳим назарий умумлашмани чиқарган эди. Бу илмий мулоҳаза кейинчалик жаҳон халқлари фольклоридаги "ўлиб-қайта тирилувчи ҳудолар" ҳаққдаги мифологик тасаввурларнинг генетик илдизларини ойдинлаштиришга йўл очиб берди.

"Антропологик мактаб" назариясининг давомчиларидан яна бири немис олими Эрвин Роде (1855-1898)дир. Унинг фольклоршуносликка қўшган энг муҳим янгиллиги - "хар қандай диний эътиқодларнинг асосида аждодлар култи ётади" деган қараш асосига қурилган мулоҳазаларидир.

Бонн ва Берлин университетларининг профессори, дин тарихи, классик филология ва антик давр фалсафаси билан шуғулланган немис филолог олими Герман Узенер (1834-1905) "антропологик мактаб" методларидан фойдаланган ҳолд! киёсий мифологиянинг тадқиқот усулларини этнофольклористикага қўллган. Унинг "Тангрилар исми" номли асарида лисоний материаллар мифологик тасаввурлар билан қиёслаб ўрганилган ҳамда "хар қандай халқнинг жонли оғзаки ижрода яшаб келаётган фольклор аънаёлари ҳисобга олинмаса қадимги мифология ва дин тарихи ҳақида мукаммал тасаввурга эга бўлиш қийин" деган хулосага келинган.

¹ Коккъяра Дж. История фольклористики в Европе. - М.: Изд-во иностранной литературы, 1960.-С.413-414.

² Коккъяра Дж. История фольклористики в Европе. - М.: Изд-во иностранной литературы, 1960.-С.418.

¹ Каранг: Коккъяра Дж. История фольклористики в Европе. - М.: Изд-во иностранной литературы, 1960.-С.452-458.

Э.Тайлорнинг "анимистик назария"сини такомиллаштиришга катта ҳисса қўшган немис фольклоршуноси Вильгельм Макс Вундт (1832-1920) ўзининг "Халқ психологияси" (1912) асарида турли халқларнинг мифлари ва поэтик мотивларини ўрганиш асносида айрим диний эътиқодлар ва бадиий-эстетик қарашлар инсон руҳий кечинмасининг муайян ҳолатида юзага келганлиги ҳақидаги фарзани илгари сурди. Бу - фольклоршунослик фанида шаклланган кейинчалик қадимги мифлар ибтидоий одамнинг "онгсиз ижодий фаолияти" маҳсулидир деган илмий қарашнинг илк қуртаги эди. В.М.Вундтнинг "Миф ва дин" (1905-1909) номли уч жилдлик асарида мифологиянинг келиб чиқиши билан боғлиқ анимистик, натуралисток, "ўсувчанлик" ("прогресс") ва переанимистик назариялар таҳлил қилинган. Асарнинг "ибтидоий анимизм"нинг ўзига хос хусусиятлари таҳлилига бағишланган фаслида эса жон ва рух, туш ва унинг анималистик талқини, жон қульти, анимизм ва фетишизм, анимизм ва тотемизм, анимизм ва магия, аждодлар қультига ишониш ва қурбонлик маросими ҳақида кенг қўламли таҳлилий мулоҳазалар баён қилинган.¹ Мифология ва қадимги маросимлар "психологик жараён" маҳсули сифатида тадқиқ этилган бўлса-да, В.М.Вундтнинг "руҳий-таҳлил методи" ўша пайтда фольклоршунослар орасида унчалик шухрат топмади.

"Антропологик мактаб" таълимотида фольклор ва маросимларнинг келиб чиқиши қадимги мифология ҳамда ибтидоий ритуалларга бориб тақалади деган қараш устуворлик қилар эди. Шу боис бу йўналишдаги тадқиқотларда катта қамровдаги этнофольклористик материаллар қамраб олинди ва тадқиқотлар "қиёсий-этнографик метод" асосида амалга оширилди. Бу метод Кембридж университети профессори Жеймс Жорж Фрезер (1854-1941) тадқиқотларида айниқса, жиддий тараққий этди. Қадимги тасаввурларни "примитив одамг дунёқараш ва эътиқодий инончлари тазимидан иборат деб тушунган Ж.Фрезер ўз этнографик изланишларини 1884 йилда нашр этилган "Тотемизм" номли асар билан бошлади. Тотемизмни "примитив одам"нинг табиат билан ўзи орасида қон-қардошлик алоқалари бор деб тасаввур қилиши натижасида юзага келган мифик қарашлар силсиласи сифатида баҳолаган олим бу мавзуга дойр тадқиқотларини давом эттариб, 1892 йилда тўрт жилдлик "Тотемизм ва экзогамия" номли асарни чоп эттирди. Ж.Фрезернинг "қиёсий-этнографик" тадқиқотлари "Олтин буток" асарининг 1890 йилда чиқарилган икки жилдлик ва 1900 йилда босилган уч жилдлик нашрида ўз аксини топди. Ҳозирги замон фольклористикасида ҳам ғоят муҳим назарий ва методологик манба сифатида қадрланган бу тадқиқот устида олим ўнла йиллар давомида изчил иш олиб борди. Нихоят 1911-1915 йилларда "Олтин буток"нинг 20 жилдлик фундаментал нашри босилиб чиқди.

Ўзининг тадқиқотчилик фаолиятида фольклоршунослик, этнология ва классик филологияни гаройиб тарзда синтезлаштира билган Ж.Фрезер ўзининг узлуксиз этнографик ва фольклористик экспедицияларида тўпланган улкан қамровдаги фактик материаллар ҳамда 50 йил мобайнида (ҳар куни 12 соатлаб!) Кембридж университетининг кутубхонасидаги адабиётларни ўрганиш натижасида "Абадий барҳаётликка ишонч ва марҳумлар қульти" (1912), уч жилдлик "Қадда Аҳдда фольклор" (1918-1919), икки жилдлик "Табиат қульти"

(1926), "Оловнинг пайдо бўлиши ҳақидаги миф" (1930), "Ибтидоий динда ўлган одамлардан қўрқиш" (1933), "Ибтидоий космогонияда яратилиш ва эволюция" (1935), уч жилдлик "Антропологик антология" (1938-39) сингари фольклористика ва этнология фани тарихида алоҳида ўрин тутадиган йирик асарларини яратди.

Ж.Фрезер ўзининг "Олтин буток" асарида фольклоршунослик учун жуда муҳим бўлган ва айни пайтда, аввал айрим тадқиқотчилар томонидан илгари сурилган қўпгина илмий қараш ва назарияларни чуқурлаштирди. Хусусан, эътиқодий қараш ва маросимларнинг ўзаро муносабати ёки "миф ва ритуал" (илк бор семитолог Робертсон Смит томонидан таҳлил қилинган), тотемизмнинг этнофольклорий моҳияти (Ж.Ман-Леннан асарларида ёритилган), аграр қультлар, бугдой даласининг зооморф ва антропоморф кўридишдаги руҳлари (В.Манхардт тадқиқотларида ўрганилган), олов қульти (биринчи марта А.Кун томонидан аниқланган), жоннинг танадан ташқарида мавжуд бўлиши ҳақидаги анимистик тасаввурлар (Э.Тайлор назарияси) янги факт ва маълумотлар асосида тадқиқ этилган.¹

Ж.Фрезер ўз изланишлари давомида назарий қарашларини узлуксиз такомиллаштира борди. Масалан, "Олтин буток"нинг 1890 йилги биринчи нашрида тотемизм "қадимги одамнинг жонни (унинг ҳавфсизлигини таъминлаш, химоялаш мақсадида) у ёки бу жонивор танасига яшириш ҳақидаги тасаввурлари асосида келиб чиққан инонч бўлиб, жон яширилган жонивор ўша одам учун тотем саналади" дейилган. 1899 йилда Марказий Австралия қабилаларининг тотемистик маросимлари тасвирланган адабиётлар билан танишиб чиққан олим бу қабилаларда ҳомиладор аёлга айрим овқатларни ейиш таъқиқланганлигига алоҳида эътибор берди ва тотемистик тасаввурларнинг илдинин қадим замонларда яшаган ҳомиладор аёлларнинг руҳиятидан излаш керак деган хулосага келди. Натижада Ҳомиладор аёл танасига овқат билан бирга қирган муайян нарса унинг қорнидаги бола тутилгандан кейин унинг тотемига айланган деган қараш мавжуд бўлганлиги асосланди.

Шунингдек, Ж.Фрезер илк тадқиқотларида оловнинг маросим ва удумлардаги аҳамияти "мифологик мактаб"нинг "соляр" (шамсий) назарияси асосида ёритишга ҳаракат қилган. Кейинроқ эса ибтидоий эътиқодларга дойр янги фактларни таҳлил қилиш жараёнида олов "поклаш, тозалаш" хусусиятига эга бўлган нарса деб тасаввур қилинганлигини аниқлади.

Ж.Фрезер илмий концепциясининг ўзаги инсон тафаккури ривожининг тадрлжийлигини кўрсатувчи "магия - дин - фан" триадаси ёки тараққиётнинг уч қисми структурасидир. Магияни ижобий ("сеҳргарлик") ва салбий (табу) типларга бўлиб таснифлаган олим тадқиқотларида магия ва диний эътиқодларнинг архаик шакллари ҳақидаги илмий қарашлар янгича талқин этила бошланди. Фольклор асарлари ва маросимларда муҳим ўрин тутадиган магик инончларнинг келиб чиқишига қуйидаги икки омил сабаб бўлган деб кўрсатилади: а) ўхшашлик ўхшашликни келтириб чиқаради ёки натижа сабаб билан ўхшаш бўлади; б) ўзаро алоқадор, яъни дахлдор бўлган нарсалар улар орасидаги бевосита жисмоний боғлиқлик узилгандан кейин ҳам бир-бирига

¹ Вундт В.М. Миф и религия. - СПб., 1911.

¹ Токарев С.И. Послесловие // Фрезер Дж.Дж. Золотая ветвь. - М.: Политиздат, 1989. - С.67/-674.

масофадан таъсир этишда давом этади. Ж.Фрезер биринчи омилни ўхшашлик ва мутаносиблик, иккинчисини эса "зарарланиш" қонуни деб атайди ҳамда магияни "гомеопатик" ("имитатив", "такдидий") ва "контагиоз" ("зарар етказувчи") каби типларга ажратади.

Ж.Фрезернинг "магия ва дин" ҳақидаги бу концепцияси магик маросим ва удумлар, фольклордаги магик қарашлар ва у билан боғлиқ поэтик мотивларнинг илмий моҳиятини асослашда устувор назарий йўлланма бўлиб хизмат қилмоқда. Магия типлари таснифи масаласи кейинчалик Е.Г.Кагаров (1928), С.А.Токарев (1990) каби олимлар томонидан мукаммаллаштирилди. Энди фольклоршуносликда магиянинг "катартик" ("химоя магияси"), "сўз магияси", "апокретик" ("ҳайдовчи магия"), "имитатив" ("такдидий"), "инициал магия" ("бирор муддатнинг биринчи кун амалга ошириладиган магик ҳаракат") кўринишлари ва "зарар етказувчи магия", "ҳарбий магия", "севги магияси", "даволовчи-муҳофаза қилувчи магия", "метеорологик магия", "магиянинг иккиламчи турлари" каби типлари борлиги аниқданган. Поляк олими К.Мошинский эса Ж.Фрезер концепциясидан келиб чиқиб, магик маросимларни қуйидаги беш типга бўлган: 1) "бир объектга хос хусусиятларнинг бошқа объектга кўчишини намоёниш этувчи ҳаракатлар" ёки "маросимнинг трансляцион тип; 2) "олисда жойлашган объектга ўша тарафга юборилган предметлар воситасида масофадан ёлгондакам таъсир кўрсатиш" ёки "маросимнинг трансмиссион тип; 3) "бирорта предметга бевосита таъсир кўрсатиш орқали бошқа объект ёки предметга фиктив таъсир ўтказиш" ёки "маросимнинг симпатик тип; 4) "унга ўхшаш предметни яшаш ёки унга ўхшатиш орқали ўша предметнинг ўзини яратишга бўлган фиктив уриниш" ёки "маросимнинг креацион тип; 5) "бирор воқеанинг ибтидосида унинг тақдирига таъсир кўрсатиш" ёки "маросимнинг инцепцион тип".¹

Рус фольклоршунослигида "антропологик мактаб" назариясининг бевосита давомчилари этишиб чиқмаган бўлса-да, Н.Ф.Сумцов тадқиқотларида ва, айниқса, А.Н.Веселовскийнинг "Тарихий поэтикага кириш" (1894), "Эпитет тарихидан" (1895), "Эпик такрор, хронологик момент сифатида" (1897), "Психологик параллелизм ва унинг поэтик услубда акс этиши" (1898), "Тарихий поэтикадан уч боб" (1899) сингари асарларининг юзага келишида муайян рол ўйнаган.

ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИКДА «ТАРИХИЙ МАКТАБ» НАЗАРИЯСИ

XIX аернинг охири - XX аернинг бошларида фольклоршуносликда мавжуд бўлган барча илмий мактаблар халқ оғзаки бадий ижодиётини тадқиқ этишдаги ўзига хос, қўпинча бир томонлама ёндошувга асосланганлиги сабабли фольклорнинг табиатини тўла-тўқис ёритиб беришга ожизлик қилар эди. Айниқса, "антропологик мактаб"нинг таъсирида ижод қилган А.Н.Веселовскийнинг тарихий поэтикага дойр илмий тадқиқотлари фольклор асарларини тарихий воқелик билан боғлиқ ҳолда ўрганиш зарурлигини кўрсатди. Шу тариқа, рус фольклоршунослигида "тадқиқот стратегиясининг

кенг қўламлиги ва методологик синтезга интилиши"¹ билан бошқа илмий мактаблардан фаркланиб турадиган "тарихий мактаб" юзага келди.

Фольклоршунослик тарихида муҳим аҳамиятга эга бўлган бу мактабнинг асосий тарихий-филологик концепцияси халқ оғзаки бадий ижодини бевосита уни яратган халқнинг тарихи билан боғлиқликда тадқиқ этиш; фольклор асарлари муайян тарихий-фольклорий жараён махсули сифатида яратилиши, ривожланиши ва вариантлашган ҳолда халқ бадий хотирасида яшаш қонундотларини очиб бериш; халқ ижоди табиатини тавсифлашда фольклор асарларининг асосий манбаи халқ турмуш тарзи эканлигидан келиб чиқиб, каби илмий мезонларда ўз ифодасини топган эди. Бу мактаб назариясининг юзага келиши туфайли фольклоршуносликда ҳаётини воқелик, тарихий давр, тарихий шахс ва тарихий фактларнинг фольклор генезисида тугган ўрни ҳамда бадий талқини масалалари атрофича ўрганилди. Бошқача айтганда, фольклоршуносликдаги бу янги илмий мактаб тарихий-фольклорий жараённинг халқ бадий тафакқури тараққиётидаги роли ва ўрнини ҳисобга олиш зарурлигини биринчи бўлиб эътироф этди.

Фольклор асарларини тарихий воқелик билан боғлаб тадқиқ қилиш анъана-ғаси биринчи марта рус олими Л.Н.Майковнинг "Владимир туркуми билиналари ҳақида" (1863) номли иши билан бошланди. Рус фольклоршунослигида ака-ука Гримм ва Буслаевнинг "мифологик концепцияси" устуворлик қилаётган ва "миграцион назария" таъсири эндигина намс ён бўлаётган (В.Стасовнинг "Рус билиналарининг яратилиши") бир даврда эпос генезисини ўша вақтда урф бўлган каби, мифологик манбага эмас, балки тарихий воқеликка боғлаб таҳлил қилиш фольклористик изланишларни янги босқачга кўтаришга йўл очди. Халқ эпосининг тарихий-тадрижий тараққиётини чуқур ўрганган олим географик қўлам, халқ маиший ҳаёти ва тарихий ҳақиқатнинг эпосдаги талқинига асосланиб билиналарни тўрт туркумга, яъни "Елладимир туркуми, Новгород туркуми, Москва туркуми ва Степан Разин, Иван Грозний ва Ермак ҳақидаги эпик асарлар туркуми"га бўлиб таснифлади. Л.Майковнинг ана шу тадқиқотида кейинчалик шаклланажак "тарихий мактаб"нинг ютуғи (эпоснинг тарихий асосларини аниқлашга интилиш тамеийининг устуворлиги) ҳам, камчилиги (фольклор асарининг тарихий моҳиятини бадий-эстетик аҳамиятидан устун қўйиш) ҳам ўз ифодасини топган эди. Шунинг учун ҳам бу иш Илья Муромец ҳақидаги эпик асарларнинг миф элогик асосларини аниқлашда "тарихий катлам"ни ажратиб олиш зарур деб ҳисоблаган мифолог О.Миллер, Алеша Попович тўғрисидаги билиналарда "рус бахсидирларининг жангу жадаллари" акс этганлигини исботлаган Н.И.Дашкович асартари сингари, рус фольклоршунослигидаги "тарихий мактаб"нинг шаклланишига асос бўлган илк тадқиқотлардан бири сифатида эътироф этилган.²

Аммо рус фольклорининг тарихий асосларини ўзига хос илмий метод ва усуллар тизими асосида ўрганиш ишлари таниқли фольклоршунос олим В.Ф.Миллер (1848-1913)нинг тадқиқотлари билан бошланди. Унинг қарийиб 20-й ил давомида рус фольклорининг тарихий асосларини ўрганиш борасида

¹ Змелянов Л.И. Методологические вопросы фольклористики. - Л.: Наука, 1978. - С. 126.

² Кравцов Н.И., Лазутин С.Г. Русское устное народное творчество. - М.: «Высшая школа», 1983.-С.406..

¹ Токарев С.А. Ранние формы религии. - М.: Политиздат, 1990. - С.425.

олиб борган илмий изланишлари уч жилдлик "Рус халқ оғзаки сўз санъати очерклари" (1987-1924) номли тадқиқотининг юзага келишига асос бўлди. В.Ф.Мюллер ана шу фундаментал тадқиқотнинг биринчи жилдига ёзган сўзбошида ўз тадқиқотларининг асосий йўналиши ва фольклорни тарихий нуқтаи назардан ўрганиш усулининг моҳиятини шундай баён қилган:

"Назаримда, эпосимизнинг ҳозирги илмий ўрганилиши унинг тарихий асосларига доир айрим саволларга жавоб топиш ва барча илмий талабларга жавоб берадиган қарашларни шакллантириш имконини бермайди. Эпоснинг олис қатламлари асрлар қаторининг қалин пардаси остида яширинган бўлиб, ёзма манбаларнинг қамлиги ёки мутлақо йўқлиги сабабли илк эпик сюжетларни ҳозиргача қўпчилик томонидан тан олинмай келаётган дадил гипотеза ва тахминлар орқалигина тасаввур қилишимиз мумкин, ҳолос. Эпоснинг мифологик асослари ҳусусидаги қарашлар ҳам, архаик даврдаги ҳиндевропа ва умумславян бобосюжетлари назарияси ҳам, билиналаримиз сюжетларининг келиб чиқишини Шарқ манбаларига боғлайдиган гипотеза ҳам билина эпосининг юзага келиши ва тараққий этишини қониқарли даражада тушунтириб бера олмайди. Билиналардаги тарихий қатламлар ва тарихий воқелик изларининг аниқланиши ҳамда цивилизация жараёнида билина қўшиқлари таркибига сингиб кетган сайёр эртақ сюжетлари ва адабий манбалар таъсирининг ойдинлаштирилганлиги эпос моҳиятини тўғри баҳолашда муҳим аҳамиятга эга бўлди. Кейинги ўн йилликда Европа ва Осиё халқлари фольклорига оид улкан миқёсдаги адабиётларни ўрганиш асосида билиналаримизни қиёсий методда тадқиқ этиш учун зарур бўлган "параллел"ларни топишга алоҳида аҳамият берилди. Аммо бундай "параллел"ларга ҳаддан ортиқ ишониш ҳам тадқиқотчини қалбига: чунки ҳар хил эпик сюжетларни деталлаштириб таҳлил қилиш, уларнинг генетик таснифини яратиш муайян сюжетнинг бир халқдан бошқасига ўтганлигини ҳамиша ҳам аниқ кўрсатиб беради деб ишониш тўғри эмас... Шунинг учун ҳам мен қўпроқ билиналар тарихи ва эпосда тарихий воқеликнинг ифодаланиши масаласини дастлабки - қуйи босқичлардан тортиб энг сўнгги намуналаргача, яъни қуйидан юқорига мезони асосида ўрганиш билан шуғулланаман".¹

В.Ю.Мюллернинг ана шу мулоҳазалари фольклоршуносликдаги "тарихий мактаб"нинг асосий мақсади, методологияси ва илмий тадқиқ йўналишини кўрсатиб турибди.

Рус фольклоршуноси Ю.Соколов тўғри қайд қилганидек, "мифологик мактаб" ёки "миграцион концепция" билан солиштирганда "тарихий мактаб" фаннинг умумий тараққиётини босқич юқори кўтарди. "Мифологик туманлик" ҳамда "сайёр сюжетлар" ортидан беҳуда қувийдан" чарчаган фольклоршунослик тарихий фактларнинг мустаҳкам заминига томон интила бошлади".²

Рус халқ эпосининг шаклланиши масаласини изчил ўрганишга киришган В.Ю.Мюллер билиналар қачон юзага келганлигини аниқлаш, эпик сюжетлар яратилган жўғрофий ҳудуд қамровини белгилаш ҳамда халқ ҳаёти ва реал тарихий воқеликнинг билиналардаги изларини тадқиқ этишни асосий мақсад

қилиб олган эди. У эпоснинг мавжуд барча вариантларини қиёсий текшириш натижасида нисбатан қадимий вариантини аниқлаб, унда тарихий воқелик ва халқ маиший ҳаётига оид фактларнинг ифодаланишига асосланиб билиналарнинг шаклланиш даври ва жойига оид муҳим назарий хулосалар чиқарди.

Фольклор асарларини тарихий воқелик билан боғлиқ ҳолда ўрганиш аънаси А.В.Марков ("Билина эпосининг тарихидан", 1905), С.К.Шамбиного ("Подшо Иван Грозний даври қўшиқлари", 1914), Б.М. ва Ю.М.Соколов ("Данила Ловчанин ҳақида билиналар", 1910)лар томонидан давом эттирилди. Улар рус фольклорини рус халқининг тарихи билан боғлаб таҳлил қилиш йўлидан бордилар ва фольклор асарлари замирида қандай тарихий воқелик ётишини аниқлашга доир қизиқарли илмий изланишларни амалга оширдилар. Натижажа қадимги рус йилномалари ва ёзма ёдгорликлари жиддий ўрганилиб, билина эпоси ва тарихий қўшиқлар билан муштарак сюжетлар, ўхшаш мотивларни аниқланди. Рус халқ эпосининг тарихий географияси яратилди.

"Тарихий мактаб" вакиллари ўз тадқиқотларида қаерда (қадимги Руснинг қайси ҳудудида, қайси князликда, қайси шаҳарда ва ҳ.к.), қачон (қайси даврда, яъни нечанчи аср, нечанчи йил), қандай тарихий фактлар асосида (сийсий ва ижтимоий-маиший ҳаётга доир воқеа-ҳодисалар, ички ташқи жангу жадаллар, дипломатик муносабатлар, шохлар, князлар, боярлар ва тижорат аҳли ҳаётидаги воқеалар), қайси поэтик манбалар воситасида (оғзаки ёки китобий, маҳаллий ёки ўзлаштирилган) халқ оғзаки бадий ижоди асарлари (билина ёки эртақ сюжет) яратилганлигини аниқлашга асосий эътиборни қаратдилар. Эпос яратилган жойнинг жўғрофий ареали ва хронологик қўлаи матн таркибидаги топонимик атамалар ҳамда шахс исмлари асосида белгиланди.¹

"Тарихий мактаб" тарафдорларининг фольклоршунослик фани тараққиётига қўшган ҳиссаси қуйидагилардан иборат бўлди:

1) улар фольклор асарларининг миллий-тарихий табиатига етарлича баҳо бера олмаган "мифологик мактаб" ва "миграцион назария"нинг таъсир доирасидан чиқиб кетишга муваффақ бўлиб, халқ эпосининг генетик асосларини тарихийлик принципи асосида таҳлил қилишдан иборат янги йўналишни бошлаб бердилар;

2) фольклоршунослик тарихида биринчи марта рус билиналарининг сюжет таркиби системалаштирилди ва уларнинг миллий-этниқ ҳамда тарихий моҳияти ойдинлаштирилди;

3) эпос сюжетларининг шаклланиш жараёни ва тараққиёт босқичлари халқ тарихи билан боғлиқ ҳолда текширилиб, эпик сюжетларнинг тарқалиш ареалига доир илмий қузатишлар умумлаштирилди;

4) фольклор асарларининг тарихий асосларини тарихий воқелик, даврнинг тарихий қўлаи ва ҳаётий воқелик динамикаси тизимида текшириш асосида "тарихий-фольклорий жараён"га илк бор мукамал илмий баҳо берилди;

5) фольклор асарларини ёзиб олиш ва нашр этиш борасида улкан ишлар амалга оширилди. Бир қатор фольклор экспедициялари ташкил этилди ва натижада А.И.Соболевскийнинг "Рус халқ қўшиқлари" номли етти жилдлик мажнуаси (1895-1902), П.В.Шейннинг "Рус халқининг қўшиқлари" икки

¹ Мюллер В.Ю. Очерки русской народной словесности. Предисловие // Русская фольклористика. Хрестоматия. - М.: «Высшая школа», 1971. - С.128-129.

² Соколов Ю.М. Русский фольклор. - М., 1941. - С.91.

¹ Соколов Ю.М. Русский фольклор. - М., 1941. - С.91.

жилддиги (1898), А.В.Марковнинг "Беломорск билиналари" (1901), А.Д.Григорьевнинг "Архангельск билиналари" (1904), И.И.Иллостровнинг "Рус халқининг ҳаёти мақол ва маталларда" (1904), Н.Е.Ончуковнинг "Шимол эртаклари" (1909), В.И.Симаковнинг "Қишлоқ частушқалари тўплами" (1913), Е.Н.Елионскаянинг "Рус частушқалари тўплами" (1914), Б. Ва Ю.Соколовларнинг "Белозер ўлкаси эртаклари ва қўшиқлари" (1915) каби китоблари, шунингдек, В.Ф.Мюллер томонидан тайёрланган "Рус халқ тарихий қўшиқлар қуллиёти" чоп этирилди.

Шу билан бирга, "тарихий мактаб"нинг тадқиқотлари ва илмий-назарий концепцияларида муайян хатолар ҳам мавжуд эди. Шунинг учун ҳам бу йўналишда амалга оширилган тадқиқотлар айрим фольклоршунослар (масалан, А.П.Скафтимовнинг 1925 йилда чоп этирилган "Билиналар генезиси ва поэтикаси" асарида) томонидан XX аернинг 20-йилларидаёқ асосли равишда танқид қилинди. Чунки фольклоршуносликдаги "тарихий мактаб" юқорида кайд қилинган ижобий жиҳатлари ва ютуқдари билан бирга бир катор камчиликларга ҳам йўл қўйган эди. Бу нуқсон ва камчиликлар қуйидагилардан иборат:

1) тарихий мактаб" тарафдорлари билиналарни ҳам, халқ қўшиқларини ҳам халқ тарихининг ўзига хос "огзаки йилномалари" сифатида тахдид қилиб, билина эпоси княз-дружиналари даврасида яратилди деган бир ёкдама хулосага келдилар. Фольклоршунослик тарихида "билиналарнинг яратилиши билан боғлиқ аристократик назария" номини олган бу гайриилмий концепцияга кура, айрим тарихий воқеалар ва реал ҳаётий ҳодисаларнинг эпос матнида тасвирланган бадий лавҳаларга мое келмаслигини эса билина ёки тарихий қўшиқнинг "деҳқонлар орасида ижро этилиши жараёнидаги матнинг бузилиши" деб баҳоладилар;

2) "тарихий мактаб" вакиллари ҳар қандай фольклор асари замирида ўтмишда бўлиб ўтган реал воқеа-ҳодисалар тасвири ўз аксини топади деб ҳисобладилар. Улар эпос матнидаги топонимик атамалар ва киши исмларининг ёзма ёдгорликлар (йилномалар) талқинига мое келишига асосланиб, билиналарни тарихий манба даражасига қўтардилар;

3) фольклор асари матнининг бадий тахдили, ижрочининг бадий маҳорати, эпос ва халқ қўшиқлари поэтикаси масалаларини эса "тарихий мактаб" тарафдорлари деярли тадқиқ этишмади;

4) фольклорнинг ижтимоий моҳияти ва поэтик табиатида нотўғри ёндашув оқибатида "тарихий мактаб"нинг вакилларининг аксарияти эпоснинг генезиси ва тарихий тараққиёти масалаларини ёритишда назарий хатоларга йўл қўйдилар.

Ўзининг бу каби методологик хатоларидан катъий назар "тарихий мактаб" фольклор материалларини тўплаш ва системалаштириш борасида кенг қўламли ишларни амалга оширганлиги билан фольклоршунослик фанида алоҳида ўрин тутди.

ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИКДА «РИТУАЛ-МИФОЛОГИК МАКТАБ» НАЗАРИЯСИ

Фольклоршуносликдиги "ритуал мифологик мактаб" ёки "нео мифологик мактаб" XX аернинг 20-йилларида "мифологик мактаб"нинг "ритуал-мифологик назария"сининг ўзига хос синтези сифатида юзага келган илмий йўналиш ҳисобланади.

Миф ва маросимларни киёсий ўрганиш тажрибасини биринчи марта изчил амалга оширган Жеймс Фрейзер, шунингдек, Робинсон Смитнинг тадқиқотлари фольклоршуносликда мифларни ритуалистик аспектда ўрганиш анъанасининг бошланғич нуқтаси сифатида эътироф этилади. Инглиз шарқшунос олими Р.Смит (1846-1894) ўзининг 1889 йилда чоп этирилган "Семит қабилалари динига оид маърузалар" номли асарида семит тилларида сўзлашувчи уруг-қабилалардан айримлари жониворлар номи билан аталиши, айрим ҳайвонлар гўнлини истеъмол қилиш билан боғлиқ табу (таъқиқ) сақланганлиги ҳамда улар, да табиат култи (юлдуз, тош, булок ва бошқаларга сифиниш)га алоқадор тасаввурлар мавжудлигига асосланган ҳолда, қадимги араб қабилалари диний-эътиқодий инончларининг асосини тотемизм ташкил этади деган қарашни баён қилган. Р.Смитнинг фикрича, тотемизмнинг келиб чиқишида қурбонлик марссимлари муҳим рол ўйнаган, яъни "қурбонлик қилинаётган жонивор дастиввал тотем-ҳайвон саналган".¹

Ўзининг фольклористик қарашларида Б.Фонтенель, Э.Тайлор, А.Ланг, В.Минхардт каби антропологларнинг назарияларини чуқурлаштирган Ж.Фрейзернинг "Олтин бутук" номли асари жаҳон халқларининг мавсумий миф, маросим ва ритуалларининг ўзига хос комусий жамланмасидир. Ж.Фрейзернинг ёзишича, қадимги одам табиат қучларини ўз измига бўйсундиришга ҳаракат қилган ва бунда қўпинча магиянинг турли хил усуллари ҳамда бу инончга асосланган ритуаллардан фойдаланган. Ўсимликлар олағу, жониворлар, овчилик, табиий ҳодисалар ва фаёллар об-ҳавоси билан боғлиқ ритуал ҳамда маросимлар, айниқса, муҳим аҳамият касб этган. Чунки қадимги одамнинг ҳаёти ўсимликларнинг баравж бўлиб ўсиши, экин-тикиннинг серхэсиллиги, жониворлар туёғининг қўпайиши, овнинг бароридан олиши ва фасллар об-ҳав*осининг қулай келиши билан ҳамбарчас боғлиқ бўлган.²

Мавсумий маросим ва ритуалларнинг миф билан боғлиқлиги масаласи аслида илк бор Г.Манхардтнинг "Қадимги германларда дарахт култи" асарида ёритилган эди. Мифнинг келиб чиқишида маросимларнинг тутган ўрни ҳамда мифологик тасаввурларнинг урф-одат ва ритуалларда рамзий ҳаракатлар воситасида намойиш қилинишига оид қизиқарли кузатишларни баён қилган Ж.Фрейзер Э.Тайлорнинг "анимистик назарияси" ҳамда "қадимги тасаввурлар қолдиқлари" ҳақидаги илмий қарашларига суянган ҳолда "миф ва ритуал" муносабати масаласини кенг қўламда тадқиқ этди. Динларнинг кеклиб чиққ шини анимизмга боғлаб тушунтирган Э.Тайлордан фарқли ўларок,

¹ *Қадам:* Коккьяра Дж. История фольклористики в Европе. - М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. - С.440-441.

² *Қадам:* Козлов А.С. Мифологическое направление в литературоведении США. - М.: "Высшая школа", 1984. - С.21-24.

Ж.Фрейзер дин юзага келгунга кдлар турли хил маросим, ритуал ва мифларда ўз ифодасини топган магия ёки магик инончлар тизими мавжуд деган қарашни илгари сурди. Бинобарин, Ж.Фрейзер фольклорни ўрганиш деганда - кадимги эътиқодлар, ритуал ва мифларда сакланиб қолган қўхна магик дунёқараш изларини тадқиқ этишни назарда тутди.

Ж.Фрейзер кадимги одам дунёқарашининг ўзагини анимизм эмас, балки магия ташкил этади деган фикри билан "антропологик мактаб"нинг миф ҳақидаги илмий қарашларини янгича ўзганга буриб юборди. Бу илмий концепцияга кўра, миф - кадимги одамнинг ташқи олам моҳияти ҳақидаги тасаввурлари эмас, балки унутилиб бораётган магик ритуалнинг акс-садосидир. Ж.Фрейзернинг мифнинг ритуал асосида шаклланганлиги, кадимги мифларнинг "ўлиб" яна "қайта тирилувчи" маъбудлар билан боғлиқ аграр культлар ва "тақвимий" ("календарь") маросимларга алоқадорлиги¹ ҳақидаги хулосалари фольклоршунослик фани тарихида муҳим илмий қимматга эга.

Бундан ташқари, Ж.Фрейзер адабиётшуносликнинг ҳозирги замон бадиий адабиётидаги мантиқлардаги мифологизмларни кадимги миф ва ритуаллар билан қиёслаб ўрганишга асосланган илмий йўналишининг асосчиси ҳам ҳисобланади. Унинг миф ва ритуалларни қиёсий ўрганишга бағишланган тадқиқотлари мифшуносликда "ритуалистик назария" деб аталди. XX асрнинг 20-йилларида эса "атропологик мактаб"нинг "ритуалистик назария"си негизида фольклоршуносликдаги "ритуал-мифологик" ёки "неомифологик мактаб" юзага келди.

"Ритуал-мифологик мактаб" назарий қарашларининг такомиллашишида "Кембридж классик филология мактаби" номини олган илмий мактаб вакиллари - Д.Харрисон, Ф.М.Корнфорд, А.Б.Кук, Г.Маррей, Ф.Раглан каби олимларнинг тадқиқотлари муҳим аҳамиятга эга бўлди. Ўз тадқиқотларида маросим ва ритуалларнинг мифдан кадимийлигини исботлашга ҳаракат қилди бу олимларнинг барчаси диний эътиқодлар, фалсафий қарашлар ҳамда кадимги давр санъатининг ибтидоси архаик ритуаллардан бошланади деган фикр тарафдори эдилар.

Д.Харрисоннинг "Қадимги санъат ва ритуал" (1913) асарида ўсмирларни бир ёш-табақа мансубиятидан бошқасига ўтказиш билан боғлиқ қадимги ритуаллар асосида келиб чиққан "мономиф" ҳақидаги концепция баён қилинган. Бу концепция Э.Т.Фарнеллнинг "Юнон мамлакатларида культлар" (1896-1909), А.Б.Кукнинг "Зевс" (1914-1919) асарларида ҳам яққол кўзга ташланади. Ҳар икки тадқиқотчи қадимги юнон маросимлари ва мифологиясига оид фактларни қиёсий тадқиқ этиш орқали, культ ва ритуалларнинг моҳиятини фольклористик нуқтаи назардан ёритишга ҳаракат қилишган. Ф.Коннфорд эса "Антик комедияларнинг шаклланиши" (1914) асарида қадимги юнон драмаларининг образлар тизимини Ж.Фрейзернинг "ўлиш - тирилиш" семантик модели асосида тадқиқ этган. У комедияларнинг биридаги кекса киши билан ўсмир йигит ўртасидаги конфликтда қадимги одамларнинг "эски ва янги йил алмашиши" билан алоқадор ритуал ва мифлари ифодасини кўради.

¹ Мелетинский Е.М., Токарев С.А. Мифология // Мифы народов мира. Том 1. - М.: 1992. - С.17.

"Ритуал-мифологик мактаб" назарияси рус фольклоршуноси А.Н.Веселовскийнинг илмий тадқиқотларига ҳам муайян даражада ўз таъсирини кўрсатди. У кадимги маросим ва ритуалларнинг фольклорга таъсири масаласига бир қадар кенгрок ёндошиб, ритуал - бир қатор фольклор жанрлари, эпик сюжетлар, халқ қўшиқлари ва санъатнинг бирламчи замини сифатида талқин қилди.

XX асрнинг 30-40-йилларида "ритуал-мифологик мактаб" жаҳон фольклоршунослигининг етакчи илмий йўналишларидан бирига айланди. Бу даврда С.Хук, Т.Х.Гастер, Э.О.Жеймс, Ф.Раглан, С.И.Хайманларнинг фольклор материалларини "ритуалистик" таҳлил қилишга бағишланган қатор асарлари юзат келди. Хусусан, Ф.Рагланнинг "Қаҳрамон" (1936) асарида ритуал билан мифнинг фольклор асарлари ҳамда драма жанри тараққиётининг илк босқичларига кўрсатган таъсири хусусида сўз юритилади. У ўз асарининг сўзбошидаёқ, "қадимги ҳикоятлардан таралаётган дуд тарихий воқеликнинг эмас, балки мифологик гулханлардан ўрлаётган тутундир" деган эътирофи¹ билан мифнинг сўз санъати тараққиётида тутган муҳим ўрнига юқори баҳо бергин эди.

"Антропологик" ва "ритуал-мифологик мактаб" вакиллари тадқиқотларида қўлаб тортишувларга сабаб бўлган миф ва ритуалдан қай бирининг бирламчилиги, яъни қадимийлиги масаласига Ф.Раглан ўзига хос тарзда ёндошади: унинг фикрича, "миф маросим-ритуалда ўз аксини топган воқеликнинг сўз воситасида ифодаланган шакли".²

Фольклор асарларининг яратилишини "ритуал-мифологик концепция" асосида талқин қилган олимлардан бири Стенли Эдгар Хаймен бўлиб, у ўзини "неоэволюционистик оқим" тарафдори деб ҳисоблади ва фольклорни ўрганишнинг "неофрейзерча умумлашма антропология" вариантини таклиф қилди. Бу концепция, гарчи ўз моҳиятига кўра "ритуалистик назария"га асосига қурилган бўлса-да, унинг таркибига фрейдизм гоёлари, функционализмнинг мифология ва фольклор асарлари замиридаги ижтимоий-психологик моҳиятни очишга қаратилган қарашлари, семантизм ва символизмнинг матн структурасини таҳлил қилишга дойр илмий методлари ҳам сингиб кетган эди.

С.Э.Хайманнинг фикрича, "миф - қадимги маросимнинг бир парчаси", "миф - маросимда тасвирланаётган воқеликнинг ҳикоя қилинган шакли"дир.³ Худди Ф.Раглан сингари мифларни ритуал матн намунаси деб ҳисоблаган С.Э.Хайман ҳам маросим ва ритуал билан бевосита алоқаси узилгач, мифдан эртақ ёки афсона жанри юзага келган деган назарий қараш тарафдори бўлган.

"Мифологик мактаб"нинг кўпгина илмий қарашларини ўзида давом эттирган "ритуал-мифологик мактаб" вакиллари ритуалнинг мифдан устуилигини ёқдаб чиқдилар ва адабиёт, санъат, фалсафий тафаккур ҳамда фольклор жанрлари генезисини ритуалга боғлаб ўргандилар. Айниқса, ритуал ва мифнинг қадимги юнон театри анъаналари, қархаик эпос, фалсафа ҳамда қадимги Шарқ диний адабиётлари (Э.Миро, Ш.Отрана - Франция; Г.Р.Леви,

¹ Хозлов А.С. Мифологическое направление в литературоведении США. - М.: "Высшая школа", 1984. - С.39.

² Юкоридаги манба, 39-бет.

³ Землянова Л.М. Современная американская фольклористика. - М.: Наука, 1975. - С. 107-109.

Ф.Раглан - Англия), роман ва эртақ жанрлари (П.Сентив - Франция) тараққиётида тутган ўрни чуқур тадқиқ этилди.

"Ритуал-мифологик мактаб" тадқиқотлари кейинчалик "ритуал-мифологик моделлар"ни халқ бадий тафаккурининг манбаи сифатида эмас, балки унинг поэтик қурилишини белгилувчи структурал асос тарзида таҳдид қилишга олиб келди. Швейцариялик рухшунос К.Юнгнинг "рухий-таҳлил методи"ни Ж.Фрейзер илмий концепциялари билан уйғунлаштириш асносида тадқиқот олиб борган М.Бодкин (Англия), Н.Фрай (Канада), Р.Чейз, Ф.Уотс (АҚШ) ва бошқа олимлар бадий тафаккур ибтидоси билан боғлиқ архетипларни аниқлаб, таҳдид қилишга киришдилар. Масалан, М.Бодкиннинг "Поэзияда архетиплар" (1934) номли асари.

К.Юнгнинг "рухий-таҳлил методи" сўз санъатининг энг қадимги давралидан ҳозирги замон бадий адабиётигача бўлган намуналарини "ритуалистик ёндошув" асосида таҳдид қилиш имконини берди. Натижада, Ж.Жойс, Т.Манн, Т.Элиот ва бошқа адибларнинг асарларидаги мифологик образ ва мотивларнинг ритуаллар билан боғлиқ илмий талқинлари юзага келди. "Ритуал-мифологик мактаб" вакиллари бадий матн таркибидан ўрин олган мифологик сюжет, мотив ёки образларни, қадимги тасаввурларга алоқадор тимсол, метафораларни аниқлашдан ташқари, "ўлим" ва "тирилиш" тўғрисидаги қадимги инончларга эквивалент деб ҳисобланган қадимги ритуалларнинг, айниқса, "инициация", яъни "синов маросими"нинг психологик архетипларини топишга алоҳида аҳамият бердилар.

Фольклоршуносликдаги бу илмий мактабнинг кўзга кўринган вакилларида бири Нортроп Фрай ритуал, миф ва архетипларни яхлит бир бутун тизим ҳолида талқин қилди ва бадий образларнинг келиб чиқиш ибтидосини ана шу архетипик негизга боғлагани ҳолда "адабий антропология" назариясини яратди. У ўзининг "Адабиёт архетиплари" (1951) асарида мифологик тасаввурларнинг ҳозирги замон бадий адабиётидаги ўрнини таҳдид қилиш орқали қўлаб структурал моделларни аниқлаган. Олим ўзининг "Миф ва адабиёт" (1961) номли асарида "мен мифни бадий ифоданинг ўзига хос типи, яъни сўз санъатининг қадимий шаклларида бири деб биламан", - деб ёзади.¹

Н.Фрай таълимотича, ҳаётнинг биологик тараққиётида протоплазма қанчалик муҳим аҳамиятга эга бўлса, адабиёт ривожда "қаҳрамоннинг саргузашт излаб сафарга отланиши ҳақидаги мономиф" шунчалик муҳим ўрин тутди. У бадий адабиётдаги жанрлар ва образлар тизимини тавсифлашнинг қуйидаги структурал қурилмасини таклиф қилади:

1. Тонг, баҳор, туғилиш мавсуми. Қаҳрамоннинг туғилиши ва зулмат қучлари, қиш ва ўлимнинг енгилиши ҳақидаги мифлар. Иккинчи даражали персонажлар - она ва ота. Саргузашт романлари ва рапсодия жанрининг архетипи;

2. Куёш тиккага келган вақт, туш пайти, ёз. Никоҳ тўйи ёки галаба. Илоҳийлаштириш, "илоҳий" никоҳ, жаннат ҳақидаги мифлар. Иккинчи

даражали персонажлар - дуст ва келин. Комедия, пасторал ва идиллия жанрларининг архетипи;

3. Куз ва "ўлувчи" тангрилар ҳақидаги мифлардаги "ўлим босқичи" тасвири. Бу босқич трагедия ва элегия жанрлари учун архетип саналади;

4. Қиш сатира жанрининг архетипи ҳисобланган хаос ҳамда гаройиб махлуклар ҳақидаги мифларни келтириб чиқаради.¹

"Ритуал-мифологик мактаб"нинг илмий гоёларини давом эттирган У.Баском, К.Клукхон, Ж.Фонтенроз (АҚШ) тадқиқотларида адабий асар бадий қурилиши бутунча қадимги анъаналар билан қиёсан таҳдид қилинди. Қадимги ритуал ва мифларнинг адабий жанр генезиси ва бадий матн структурасида тутган ўрни масаласи В.В.Пропп, О.М.Фрейденберг каби рус олимлари томонидан ҳам қисман ўрганилган. К.Леви-Строс, Э.Станнер асарларида эса "ритуал-мифологик назария"нинг айрим қарашлари танқидий нуқтаи назардан таҳдидга тортилган. Масалан, этнограф Э.Станнер шимолий Австралияда истиқомат қилувчи қабилаларда маросим ва мифларнинг бир-биридан мустақил ҳола-да мавжудлигини қайд қилади. Унинг ёзишича, бу қабилалар фольклорда мароомларга мутлақо алоқаси бўлмаган мифлар ҳамда, аксинча, миф билан изохданмайдиган маросимлар борлиги аниқданган.² Бу - "ритуал-мифологик мактаб"нинг маросимларни бирламчилиги, яъни мифнинг ритуалдан ўсиб чиққиллигини ёқдовчи назарий қарашлари қайта кўриб чиқиши лозуллигини кўрсатадиган гоёт муҳим факт эди.

"Ритуал-мифологик мактаб"нинг илмий қарашларича, қадимги одамлар томонидан амалга оширилган турли хил маросимлар мифология ва фольклорда ўз изини қолдирган. Дарҳақиқат, ўзбекларнинг жониворлар билан боғлиқ тасаввурлар тизимида аждоқларимизнинг қадимий ритуаллари ва маросимларининг талқинларини кўриш мумкин. Масалан, олашақшакнинг сайрагани овози эшитилса, ўша тарафга қараб *"Хуш хабар, туй хабар!"* - дейдилар. Маълум бўлишича, олашақшак шақиллаганда ана шу айтим айтилса, яхшиликка йўйиларкан. Агар бирор хонадонга бойугли учиб келиб қўнса, уй эгалари бир ҳовуч ун олиб чиқиб қуш турган тарафга сепишар экан. Қўнғирот қабиласида эса бир киши йўлга отланаётганда ёки туй бошлаётганда бойугли *"сақирлаб"* сайраса бунини ёмонлик аломати деб биладилар. Бунда ҳам *"Эй жонивор, яхши сайра"* деб бир сиким ун олиб бойугли томонга сепиб юборишаркан. Шунингдек, халқ орасида оқ илонни қўрганда устига ун сепиш, қаптарларни қушга айланган парилар деб эъозлаш, гўдакка қийғизилдиган биринчи либос - "ит қуйлак"ни болага қийғизишдан аввал ит ёки от қозиги устидан айлантириш, "чакалоқ қўйда йоввош бўлсин" деб бешик устига пўстак ёпиш, ёш болани илк бор тиши чиқаётганда "қўзи тиши чиқсин" деб қўйга миндириш, қўқйўтал бўлган кишиларга қўққаптар пати ботирилган сувни ичириш, болалар дўпписига бўри тиши, бургут тирноғи, уқки патини тақиш каби одатлар замирида ҳам аждоқларимизнинг турли-туман жониворларни муқаддаслаштириш билан боғлиқ қадимий тасаввурлари ўз аксини топган.

Ўлкамизда истиқомат қилган қадимги аждоқларимиз томонидан қизилган қоятёш суратлари ичида турли хил қўлтлар билан алоқадор маросимлари,

¹ Козлов А.С. Мифологическое направление в литературоведении США. - М.: "Высшая школа", 1984. - С.60-61.

¹ Юкоридаги манба, 62-63-бетлар

Мелетинский Е.М., Токарев С.А. Мифология // Мифы народов мира. Том 1 - М • 1992 - С.17.

айникса, жониворларни қурбон қилиш ритуаллари акс эттирилган лавҳалар кўп учрайди. Хусусан, Заравутсойдаги катта қоятош остида жойлашган "марказий айвон"даги ритуал ов тасвирланган лавҳа ҳам ана шундай қурбонлик маросими тасвиридир. Унда тўртта никобсиз овчи, ўн бешта чодирсимон ёпинғич қийиб, қўл қуши шаклига эврилган одамлар ҳамда битта ёввойи ҳўкиз - тур сурати чизилган. Никоб қийган одамлар ҳўкизни ҳар томондан ўраб олишган, овчилар эса унга карата камонда ўқ отмоқдалар.¹ Бу лавҳада оддий ов эмас, балки ов бароридан келсин деган мақсадда ўтказилган ритуал, яъни ов олди қурбонлик маросими тасвирланган.

Қурбонлик маросими тасвирланган Саймалитош петроглифида эса учта тирандоз ўртада турган узун шоҳли буқага камондан ўқ узишаётганлигини кўрамиз. Ўқ отаётган кишиларнинг учовида ҳам "думи" борлиги эса бу ритуалда тотем-аждодлар қўлига топиниш билан боғлиқ эътиқодларнинг излари ҳам сақланганлигини кўрсатади. Буканинг орқа тарафида қўлида ярим ой шаклидаги узун таёқ (ёки ритуал-магик ашё) ушлаб турган қохин ёки шомон маросимни бошқариб бормоқда. Қурбонлик қилинаётган жониворнинг устида эса қўлоқлари тиккайган афсонавий маҳлуқ ташланиб турибди. Ю.Н.Голендухин бу жонивор "экин-тикин ва уруғларни қўриқловчи муқаддас ит - Сэнмурв қўлини ўзида мужассамлаштирган образ бўлиб, энеолит даври дехқончилик маданиятининг қадимий анъаналарига бориб тақалади" деб ҳисоблайди.²

Бу фикрда жон бор, албатта. Чунки Ўрта Осиё халқларининг қадимги мифологиясида Сэнмурв ёки Семурғ ит ва қўшга хос белгиларни ўзида мужассамлаштирган асотирий жонзот қўринишида тасаввур қилинган. Саймалитошдаги қурбонлик лавҳасида тасвирланган жониворнинг оёғи ҳам қўшники сингари уч панжалидир. Зардўштийликда ҳам бу афсонавий қўш ҳаёт дарахтидаги уруғларни қўриқловчи ва ер юзида турли-туман ўсимликлар уруғини сочувчи мифологик жонзот тарзида тасвирланган. Шу боисдан Саймалитошдаги бу қурбонлик маросими серҳосиллик ва қўт-барақа тилаш ритуали тарзида ўтказилган.

Саймалитошдаги қурбонлик маросими ҳосилдорлик қўли билан алоқадорлигини тасдиқлайдиган яна бир далил ушбу лавҳада улкан илон тасвирининг чизилганлигидир. Е.В.Антонованинг қайд қилишча, энеолит даврида яшаган қадимги дехқонлар тасаввурида илон ҳосилдорлик тимсоли деб қаралганлиги боис ўша даврга оид осори атикаларда бу жонивор қўлини акс эттирувчи тимсолий белгилар кўп қўлланилган.

Илон билан алоқадор мифологик қарашлар палеолит даврида юзага келганлигини аниқдаган санъатшунос олим Л.И.Ремпельнинг фикрича, бу жониворнинг асотирий тимсоли аждодларимизнинг ҳосилдорлик маъбудасига сизиниш анъанаси ва абадий ҳаёт ҳақидаги тасаввурларини ўзида мужассамлаштирган.³ Шунинг учун ҳам дехқончилик маданияти шаклланган

¹ Рогинская А. Зараутсай.- М.: Детгиз, 1950. - Табл.2.

² Голендухин Ю.Н. Вопросы классификации и духовный мир древнего земледельца по петроглифам Саймалы-Таша // Первобытное искусство. - Новосибирск.: Наука, 1971. - С.195-196.

³ Ремпель Л.И. Цепь времен. Вековые образы и бродячие сюжеты в традиционном искусстве Средней Азии. - Ташкент.: Изд. литература и искусства, 1987. - С.32-35.

қадимги давлардан буён Ўрта Осиё халқлари илонни серҳосиллик бахш этувчи магик қўшга эга жонзотлардан бири деб тасаввур қилиб келган. Бу илонларнинг излари дехқончилик билан алоқадор айтим ва аломатларда ҳас сақланиб қолган. Илгарилари айрим дехқонлар бугдой ўраётганда ўроқчилар олдида илон ўтиб қолса, "*Хизр дориди*", - деб суюнганлар.

Саймалитошдаги қурбонлик маросими акс эттирилган лавҳада қўш тўли йўғон илон суратининг чизилганлиги илк қўш қўшлари (балки баҳорий тенгқўш-йилбоши байрами)да мазкур ритуал табиатдан мўл ҳосил тилаш мақсадида ўтказилганлигини кўрсатади. Бу ўринда, илон образи ҳосилдорлик қўлининг мифопоэтик тимсоли ҳисобланади.

Мазкур қўш суратидаги илон образининг мифоритуал моҳиятини ойдинлаштиришда унинг шаклини ҳам ҳисобга олиш мақсадга мувофиқдир. Бу "илон"нинг қўриниши кенг водий бўйлаб буралиб-буралиб оқиб бориб, охири қўш барҳанлари орасида сингиб йўқ бўлиб кетган дарёни эслатади. Бу эса қўшдаги илон образи сув стихияси билан боғлиқ эмасмикин деган мулоҳазани туғдиради. Маълумки, ўтмишда дехқончилик маъсумининг баракали бўлиши йилнинг серёгин қилиши ва натижада дарёлар сувининг мўл-қўлиги билан бевосита боғлиқ бўлган. Зеро Ўрта Осиёнинг қадимги одамлар истиқомат қилган манзилгоҳларидан топишган қўшлаб Муқаддас Она ҳайкалчасида акс эттирилган илон сурати ёки белгисининг моҳиятини ҳам мутоҳасислар айтиш шу маъно билан боғлайдилар. Архаик мифология талқинида, "Муқаддас Она" образи ҳосилдорлик ато этувчилик вазифасини ўзида мужассам этган бўлса, илон ҳосил мўл бўлишини таъминлайдиган асосий неъмат - оби ҳаёт тимсоли деб қаралган. Қадимги аждодларимиз илонни ёмғир томчисига қиёс қилган. Шунинг учун ҳам қадимги осори атикалардаги илон тасвири ёмғир қўлига алоқадор тимсол деб талқин қилинади. Саймалитошнинг қурбонлик лавҳаси чизилган қўш суратидаги илон образи осмон сувлари қўлини ҳам ўзида ифода этган деб ўйлаймиз.

Саймалитошдаги бошқа бир қўш суратида эса итни қурбонлик қилиш ритуали тасвирланган. Магик-мифологик қарашлар билан бевосита алоқадор бўлган 5у лавҳанинг марказида қурбонликка аталган жонзот - ит турибди. Унинг гирдини ўраб олган етти киши уч қўш қўшмор, қалтак, ўқ-ёй, найза ва палаҳмонга солинган тош билан итга ҳамла қилишмоқда. Саймалитош петроглифларида акс этган сюжетларни тадқиқ этган А.Н.Бернштам ўз мақоласини низоҳлар экан, ушбу суратга алоҳида тўхталиб, "бу тасвирларнинг мазмун-моҳиятини очишда ёзма манбалар ва этнографик далиллар муҳим аҳамият қўш этади. Масалан, биз томонимиздан аниқданган сюжетлардан бирини қадимги Фарғонада ҳар йили наврўз байрамида ўтказилиб келинган анъанавий ритуал - итни қурбонлик қилиш маросимининг ифодаси сифатида таҳлил қилиш мумкин", - деб ёзган эди.¹

Халқимиз орасида урф бўлган "қабза қадаш" деган удум эса туя қўли билан бевосита боғлиқ ҳолда келиб чиққан. Атоқли олим Ҳ.Зариф ёзиб олган этнофольклористик маълумотларга қўра, бурунги замонларда "*қабза қадаш*" деган удум бўлган экан. Келинчак биринчи боласига бўйида бўлганда унинг

¹ Бернштам А.И. Наскальные изображения Саймалы Таш // Советская этнография 1952 №2. - С.68.

якинлари бир туя ёки отни тугилажак бола номига атаб қўйишар ва чакалок дунёга келишига яқин қолганда ўша туя ёки отни сўйиб, қабзасини, яъни курагини ўйиб олишар ҳамда яхшилаб этидан тозалаб, ёглаб қўйишар экан. Агарда ўғил бола тутилса, ўша қабзанинг ўртасидан она кўкрагининг учи сиғадиган қилиб ўйилар ва она бўйнига осиб қўйилар экан. Гўдак то сугдан чиққунига қадар ана шу қабза тешиги орқали эмизилган. Бола улғайиб йигит бўлгандан кейин ўзи туя қабзасини олиб тозалайди, юпкалайди ва катта гулхан ёкиб, шу қабзанинг тешиги орқали оловга қараб ўзининг такдирини биладиган бўлар эмиш.

Мифологик тасаввурларга кўра, туя образи ҳосилга барака бахш этадиган жонивор сифатида ҳосилдорлик култи ҳақидаги қадимги инончлар билан ҳам боғланади. Шунинг учун ҳам халқимиз асрлар давомида йилбоши - наврўз байрами сайлларида келаётган меҳнат мавсуми баракали, хайрли ва тўкин-сочин бўлсин деган эзгу ният билан "туя уриштириш" ўйинини ташкил этганлар. Наврўз сайлида туя уриштирилиши - баракали, серҳосил йил белгиси деб қаралган. Шунинг учун ҳам Сармишсой, Буқантов қоятошларига чизилган қадимги суратлар - петроглифларда тасвирланган туя образи ҳосилдорлик гоёсини ўзида мужассамлаштирган мифологик тимсол вазифасини ўтаган.

Туяни эзгу куч тимсоли деб тасаввур қилишга асосланган мифологик қарашларнинг излари халқ қарашлари, фольклор асарлари ва этномаданий қадриятлар тизимида бугунги кунга сақланиб қолган. Хусусан, нуруталиқлар эътиқодича, вафот этган улуг кишиларнинг руҳи туя қўрғинида намоён бўлар эмиш. Туя поклик, ҳалоллик, адолатлилик мезони ҳам саналади. Халқимизда туяни сўкиш, уриш, унга озор етказиш катта гуноҳ деб қаралади. Туя жунини ажина, алвасти қаби ёвуз қучларни ҳайдовчи магик восита деб тасаввур қилинади. Туя думининг, шунингдек, олдинги оёқларининг осилиб турган юнгидан тумор тайёрлаганлар. Туя юнгидан 3 ёки 5 та ип қилиб, болалар чопонининг орқа томонига тикиб қўйилса ўша болага ҳеч қандай зиён-заҳмат етмайди деб ишонадилар. Ўзбек халқ дostonларида эпик қаҳрамонларни олис манзилларга бир зумда етказиб қўядиган қанотли туя образи тасвирланган бўлса, афсоналарда юртимиздаги кўпгина муқаддас қадамжоларнинг пайдо бўлиши у ёки бу табаррук зот жасади ортилган туя чўққан жойнинг зиёратгоҳга айланиши билан боғлаб изоҳланади.

Туя билан боғлиқ эътиқодий қарашлар халқимиз орасида бу қадар кенг ёйилганлигининг ўзи ҳам ўтмишда яшаган аجدодларимиз бу жониворни мўътабар деб эътироф этганлигини кўрсатади. Ерқўрғондан топилган туя хайкалчаси ҳам воҳа аҳолисининг туя қултаига алоқадор қадимги ритуаллари ҳамда бу жонивор ҳақидаги мифларнинг тасвирий қўрғиниши ҳисобланади.

Хуллас, фольклоршуносликдаги "ритуал-мифологик мактаб" назариялари халқ оғзаки бадий ижодиёти асарларининг генезиси ва тадрижий ривожини қадимги маросим ва мифларга боғлаб ўрганишда муҳим илмий аҳамият касб этади.

ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИК МЕТОДЛАРИ

КИЁСИЙ-ТИПОЛОГИК МЕТОД

Фольклор асарларини илмий тадқиқ этишининг энг самарали методларидан бири "киёсий-типологик метод" ҳисобланади. "Қиёслаш" деганда муайян фольклор жанри, эпик сюжет, мотив ёки образни бошқа халқлар оғзаки бадий ижоди материаллари билан солиштириб, таққослаб ўрганиш асосида ўзаро ўхшаш ҳамда фарқли хусусиятларни аниқлаш назарда тутилади. Атоқли фольклоршунос олим В.М.Жирмунскийнинг фикрича, "қиёслаш"нинг ўзи фольклоршунослик методи бўла олмайди. Чунки метод - илмий тадқиқот ишининг ўзига хос назарий мезони бўлиб, у ёки бу илмий мактабнинг қарашларини ўзида ифода этади. Шунинг учун ҳам "қиёслаш" нафақат фольклористик, балки тарихий йўналишдаги тадқиқотлар учун зарур бўлган усул саналади. Олим ўзаро қиёсланаётган тарихий ҳодисаларнинг моҳияти ва мақсадидан келиб чиққан ҳолда тарихий-қиёсий тадқиқотнинг қуйидаги аспектларини ажратиб кўрсатади:

1) адабий ҳодисаларни оддий солиштириш, таққослаб ўрганиш тарихий-қиёсий йўналишдаги ҳар қандай илмий тадқиқотнинг асосини ташкил этади. Масалан, тилшуносликда француз ва инглиз тилидаги феъл сўз туркумини ёки рус тилидаги феър шакллари уzbek тилида ифодалашнинг грамматик воситаларини таҳлил қилиш ўз-ўзидан қиёсий тадқиқот олиб боришни тақазо этади;

2) тарихий-типологик йўналишдаги қиёслаш ижтимоий тараққиётнинг муайян босқичларидаги ўхшаш шарт-шароитлар ва тафаккур тарзидаги ўхшашлик туфайли юзага келган, яъни генетик жиҳатдан ўзаро боғлиқ бўлмаш муштаракликларни тадқиқ этади;

3) тарихий-генетик йўналишдаги қиёсий тадқиқот натижасида генетик келиб чиқишида умумийлик бўлиб, кейинчалик айри-айри ҳолда тараққий этиб келган вдицаларни ўрганилади;

4) дунё халқларининг ўзаро маданий алоқалари, бир-бирига таъсири ва адабий "ўзлаштирмалари" натижасида юзага келган муштаракликларни аниқлашга қаратилган қиёсий тадқиқот бу типдаги ўхшашликларнинг генетик илдизлари ҳамда бу ҳодисаларнинг шаклланиши учун зарур бўлган ижтимоий тара: дают қонуниятларини ўрганади.¹

Ўзбек фольк'оршунослигида қиёсий-типологик метод асосида бир қатор илмий тадқиқотлар яратилган. Атоқли фольклоршунос олим Х.Т.Зарифовнинг ўзбек халқ дostonларининг тарихий асосларига дойр тадқиқотларида, М.Афзёшов, Ғ.Жалолов, К.Имомовларнинг ўзбек халқ эртакларининг жанр хусусиятлари, генезиси ва бадиятига дойр илмий асарларида, шунингдек, М.Сшдов, М.Муродов, Т.Мирзаев, С.Рўзимбоев, Х.Абдуллаевларнинг дostonчилик анъаналари, дostonлар сюжети ва образлар таркибини ўрганишга бағишланган ишларида ўзбек фольклори асарларини Марказий Осиё ва хатто, жаҳон халқлари оғзаки бадий ижоди намуналари билан қиёсий таҳдига тортиш тажрибаси фаол қўлланилди. Ўзбек фольклоршунослигида қиёсий-типологик методни биринчилардан бўлиб изчил қўллаган тадқиқотчи Х.Эгамовдир. У ўзининг ўзбек сеҳрли-фантастик эртакларини ва уларнинг этник алоқаларини қиёсий-тарихий жиҳатдан ўрганишга бағишланган

Жирмунский В.М. Эпические творчество славянских народов и проблемы сравнительного изучения эпоса. - М.: Наука, 1958. - С.6-7.

монографиясида "Ўрта Осиё туркий халқлари, шу жумладан, узбек фольклори асарларини (эртақларини) ўрганишининг" куйидаги методларини тавсия этади:

а) "маълум бир халқ фольклори, унинг алоҳида жанрларини қиёсий-типологик ўрганиш". Қиёсий-типологик йўналишдаги тадқиқотнинг бу методи маълум бир халқ фольклоридagi эпик жанрларга хос ўхшаш сюжет, мотив, образ каби эпик компонентларни ўзаро солиштириш асосида умумий ва ўзига хосл жихатларни аниқлаш имконини беради;

б) *халқаро қиёсий-типологик ўрганиш*. Бу тадқиқот методи воситасида генетик келиб чиқиши муштарак ришталарга бориб тақалувчи, ўзаро қардош (масалан, туркий) ёки этник жихатдан қариндошчилик алоқалари мавжуд бўлмаган бир неча халқлар (масалан, туркий ва славян, туркий ва форс-тожик) фольклоридagi ўхшашликларнинг юзага келиш сабаблари, бу халқлар ўртасидagi фольклор алоқалари ўрганиш асосида муайян халқ озгаки бадиий ижодининг миллий ўзига хос жихатлари ҳамда жаҳон халқлари фольклорига хос умумий белгилари аниқланади.

в) *қиёсий-этнографик ўрганиш*. Бу метод ёрдамида фольклор материалларини этнографик, археологик манбалар билан қўйиштириб ўрганиш натижасида халқ эртақларининг генезиси ва яратилиш даврини аниқлашга доир муҳим ҳулосалар чиқарилади.

г) фольклор асарларини маданий ёдгорликларга қиёслаб, *лингвистик тадқиқ этиш*. Бунда ҳар бир халқнинг фольклор асарлари ўша халқнинг қадим аждодлари томонидан яратилган адабий-лисоний ёдгорликлар (масалан, "Авесто", "Девону луготит турк" каби) билан солиштириб, халқ озгаки бадиий ижоди лексикаси тадқиқ этилади.

д) *жанрлараро типологик ўрганиш*. Фольклорнинг муайян бир жанрига оид асарларни, масалан, эртақларни бошқа жанрлар (достон, афсона, миф, ривоят, қўшиқ каби) билан қиёслаб тадқиқ этиш ана шу усулнинг моҳиятини ташкил этади.¹

Фикримизча, юқоридаги таснифнинг "а", "б" ва "д" бандлари типологик тадқиқотнинг ўзига хос усулларини аниқлагани ҳолда, "в" бандида қайд қилинган *"қиёсий-этнографик ўрганиш"* деганда муаллиф аслида фольклор асарларини этнография ва археология материаллари билан қиёслаб тадқиқ этишни назарда тутган. Маълумки, *"қиёсий этнография"* аслида этнология фанининг ўзига хос йўналишларидан бири саналади. Фольклор ва этнография материалларини қиёсий ўрганиш "этнофольклористика" деб юритилса, халқ озгаки бадиий ижоди асарларининг сюжети, мотив ва образларининг генетик илдизларини аниқлашда археология материалларидан қиёсий манба сифатида фойдаланиш усули воситасида тадқиқот ишлари олиб бориш эса "археофольклористика" дейилади.

Х.Эгамов таснифнинг "г" бандидан ўрин олган "лингвистик тадқиқ этиш" методи фольклоршуносликнинг "лингвофольклористика" деб аталадиган тармоғида кенг қўлланилади.

Ўзбек халқ эртақлари билан дунё халқлари эртақлари орасидagi ўхшашликларни сюжет, мотив ва образлар ўхшашлиги доирасида кенг қўламда текширган Х.Эгамов типологик муштаракликнинг уч типи мавжудлигини аниқлаган эди. Улар куйидагилар: а) маълум бир халқ фольклори (унинг муайян бир жанри)dagi типологик ўхшашликлар; б) этник келиб чиқиши муштарак ёки бир тил оиласига мансуб бўлган халқлар фольклоридagi

типологик ўхшашликлар; в) бир гуруҳ халқлар (масалан, славян, мўғул, хинд, туркий) фольклоридagi типологик ўхшашликлар. Олим бир халқ фольклоридagi муштаракликларни *"монотип ўхшашлик"* термини билан атаган бўлса, этник жихатдан қардош халқлар ва жаҳон халқлари озгаки бадиий ижодида қайд қилинган ўхшашликларни *"интертип ўхшашлик"* деб аташни маъқул топади.¹

Шу асосда ўзбек халқ эртақлари билан туркий халқлар эртақлари орасидagi ўхшашлик асосан - эпик анъана мезонлари, эртақларнинг ички таснифи, асосий сюжетлар силсиласи, мотивлар таркиби ва композицион қурилиш хусусиятлари, асосий персонаж талқини, ёрдамчи ва хомий персонажларнинг функциялари, қадимги никоҳ маросимлари (эндогамия, экзогамия, матрилокал никоҳ, полигамия ва ҳ.к.)га оид халқ қарашларининг эртақ сюжетида акс этиши, архаик мотивлар, мифологик ва диний тасаввурларнинг талқини сақланиб қолганлигида қўриниши аниқланди.

Ўзбек фольклорини қиёсий-типологик метод асосида ўрганишнинг мисоли сифатида «Сомон йўли» ҳақидаги афсоналар сюжетининг таҳдилин келтиришимиз мумкин. Маълумки, халқимизнинг Сомон йўли тўғрисидаги самозий мифологик қарашлари мавзу жихатдан серқирра ва қўпқатламли бўлиб, айри афсоналарда бу сидирикнинг пайдо бўлишига сабаб бўлган самовий ҳаракат Ангур билан Тангур номли самовий қаҳрамонлар томонидан амалга оширишганлиги тасвирланганлигини қўраимиз. «Ангур билан Тангур» номли астрон мифнинг қисқача мазмуни куйидагича: «Ангур билан Тангур деган ғоятда улкан гавдали оға-инилар жуда қадим замонларда яшаб ўтишган экан. Иккови шерик бўлиб, ов қидиб, ов гўштларини бўлаклаб, оилалари билан баҳам қўришар экан. Бир куни иккови овдан қайтиб келиб, ўлжани бўлишаётганда Ангурнинг оиласига тақсим бўлган гўшт Тангурнинг қўзига қўпроқ қўринибди. Шунинг учун у Ангурга қараб: «Менинг сенга озроқ ҳақим кетди!» дебди. Ангур эса: «Бекор айтибсан! Мен доим ўлжани тепша-тенг бўлиб келганман. Менга бирознинг ҳақи керакмас!» - деб эътироз билдирибди.

О'срам шуйтиб, Ангур билан Тангур ёқалашиб қолишибди. Иккови қўлларига узун таёқ олиб, бир-бирларига сермашиб, дунёнинг у бошидан бу бошигача қувалашиб, тўбалашиб кетибдилар. Ангур билан Тангурнинг таёқлари ҳар сермаганда осмонга қалашиб қолиб, осмонни яра қилиб, сидириб кетаверибди. Осмондаги Сомон йўли деган сидирик аслида Ангур билан Тангур ёқалашганда пайдо бўлиб қолган экан. Шунда худо Ангур билан Тангурни тутиб олиб, «менинг осмонимни бузиб ташламоқчимисизлар?!» - деб, уларни денгизга ботириб юборган экан.²

Бу миф уруғ-қабилачилик тузумини емирилиши даврларида яшаган аждодларимизнинг асосан овчиликдан иборат турмуш тарзини дуалистик тасаввурлар орқали изоҳлайди. Икки ака-уканинг ўлжа талашиб, урушиб қолишлари ибтидий жамоа ҳаётида қуддорлик даврининг илк аломатлари - кишининг киши томонидан эзилиши, олинган ҳосил ёки овчи ўлжасини бўлишдаги ноҳақликлар қўрина бошлаганлигининг ифодасидир. Қадимги даврларда овчи овлаб келган жонивор гўшти бутун қабила аъзолари ўртасида тенг тақсим қилинмасдан, қабила оқсоқоли, сардорлар қўпроқ улўш олишлари синфий табақаланишнинг муайя уруғ ичида ҳосил бўлган илк куртақлари эди. Ангур билан Тангур жанги мотивининг ҳаётий ришталар ҳам ана шу тарихий

¹ Эгамов Х. Курсатилган асар, 111-бет.

ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти ҳузуридаги Фольклор архиви. Инв.№1477/5. 1958 йилшг 21 декабрида Раҳматулла Юсуф ўғли езиб олган.

¹ Эгамов Х. Туркий халқлар эртақчилиқ анъаналари алоқалари тарихидан очерклар. - Тошкент.: "Ўқитувчи", 1980, 25-27-бетлар.

ходисаларга бориб такалади. Фикримизча, жуда кадим замонларда яратилиб, космогоник миф сифатида шаклланган бу афсона ўзининг сюжет узларини деярли ўзгартирмаган ҳолда бизгача етиб келган. Гарчи қўлимиздаги матннинг сюжет тузилишини қиёслаш учун мазкур мифнинг минг йиллар бурун яшаган аجدодларимиз нақл қилган варианты бўлмаса-да, сюжет тизамида нисбатан кейинги даврларга мансуб эътиқодий қарашларнинг таъсири кўзга чалинмаслиги ана шундай ҳулоса чиқаришга имкон беради. Миф сюжетининг охиридаги этологик ҳулоса - Ангур билан Тангурнинг денгизга чўктириб юборилиши мотиви ҳам аслида дунё тўфони тўғрисидаги мифологик тасаввурлар билан боғлиқ бўлиб, фақат жазонинг ҳудо томонидан белгиланиши эпик тафаккурнинг кейинги катламларига мансуб сюжет элементи ҳисобланади. Аслини олганда бу мифологик афсона иккита мустақил миф сюжетининг ўзаро синтезлашиши натижасида юзага келган. Чунки мазкур миф сюжетини таркибий қисмларга ажратиб таҳлил қилинса, воқеалар ривожини Сомон йўли сидиригининг пайдо бўлишининг сабабларини изохлашдан иборат этиологик тугалланма билан яқунланганлиги маълум бўлади. Бу сюжет элементи Сомон йўли ҳақидаги архаик миф сюжет қурилишининг шаклланишидаги дастлабки босқич ҳосиласидир. Ангур билан Тангурнинг ҳалокати билан боғлиқ космогоник мотивга асосланган самовий қарашлар унутилиб кетган бўлиб, унинг қолдиқ ҳолда сақланган рудиментлари мазкур миф сюжетига кейинчалик сингдириб юборилган.

Ангур билан Тангур димиург вазифасини бажарувчи Олангасар типидagi самовий қахрамонлар сирасига кирадиган мифологияи образлардандир. Уларнинг ога-ини деб таърифланиши ҳамда ўзаро олишув дуалистик тасаввурлар маҳсули ҳисобланади. Ангур билан Тангурнинг Олангасар образи билан генетик жиҳатдан яқинлигини қуйидаги қиёсий таҳлил орқали ҳам далиллаш мумкин: «Темир қозик» номли мифда айтилишича, Олангасар осмонга қозик қоқиб, уни тешиб қўйганидан қазабланган ҳудо бир пуфлаганда ер юзидаги барча уммонларни музлатиб юборибди. Уша пайтда Олангасар тиззасигача сув кечиб юргани учун унинг оёқдари ҳам бўрбойигача яхлаб қолибди. Музга айланган оёқ улкан гавдани қўтаролмай, қирс этиб синибди-да, Олангасар уммонга ағдарилиб тушиб, сувга ғарқ бўлиб ўлиб қолибди.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, Ангур билан Тангурнинг ўлими ҳам дунё уммони билан боғлиқ: миф талқинида, ҳудо уларни денгизга ботириб юборибди. Ангур билан Тангур образи аجدодларимиз мифологиясидаги ilk космогоник қахрамон - яратувчи мифологик образ, яъни димиург ҳақидаги халқ қарашлари ва унинг дуалистик эътиқодлар таъсирида келиб чиққан.

Энди *Ангур* билан *Тангур* образларининг генезиси ва мифологик тасаввурлар тизимидаги эволюцияси масаласига тўхталиб ўтайлик. Фикримизча, ака-укалардан бирининг оти, яъни *Тангур* атамаси аجدодларимиз лаҳжасида «қўқ», «самовий қахрамон», «олий рух», «хомий», «худо» маъноларида қўлланилган «*тенгри//тангри*» сўзларига алоқадордир. ҚС.Кадираджиевнинг маълумотларига Қарағанда, қадимги ёқутлар қабиллага хомийлик қилувчи муқаддас кучни «*тангара*» деб аташаркан. Шунингдек, худони тувалар «*денгер*», шумерлар эса «*дингир*» номи билан юритишган. Олим бу атамаларнинг барчаси «*ибтидо*»,

«*уруг*», «*қабил*» маъноларини билдирувчи умумтуркий сўз - «*тег*»//«*тенг*» ўзагидан келиб чиққан деб ҳисоблайди.¹

Қадимги турклар «*тенгри//тангар*» сўзларини «олий рух», рух», «худо» маъноларидан ташқари, юқори олам - қўқ билан боғлиқ самовий қахрамон номи сифатида ҳам қўллашган бўлишса керак. Шунга қўра, *Тангур* - қўқда яшовчи эзгу кучларнинг мифологик тимсол даражасида тасаввур қилинган.

Тангур образининг юқори олам - само билан алоқадорлигини жаҳон халқлари мифологиясида қайд қилинган қўлаб типологик муштаракликлар ҳам тасдиқлайди. Масалан, Полинезия, Янги Зеландия, Гавайя оролларида яшовчи маҳаллий аҳоли мифологиясида олий рухлар сирасида тасаввур қилинадиган Тангароа образи алоҳида урин тутати. Мифологик эътиқодларга қўра, Тангароа аслида оламни яратувчи самовий қахрамон бўлиб, у ҳақдаги қадимий асотирлар қолдиқ ҳолдагина сақланиб қолган. У осмонда яшовчи самовий тангри, уммонлар эгаси ва хомийси сифатида талқин қилинган. Асотирларда қуруқликнинг рамзий эгаси Деб таърифланувчи, деҳқончиликка асос солган ва айни пайтда уруш худоон Ранго эса Тангароанинг эгизаги дейилади. Миф ва афсоналарда улар ҳамидга бир-бирларига қарама-қарши қўйилади. Бири қўқда, иккинчиси заминда туруйчи бу ака-укалар оламни иккига бўлиб олишган эмиш. Ҳамма қизил рангли нарсалар Тангароаники, қолганлари эса Рангога қарашли деб таърифланади. Ҳатто қора сочли кишилар ўзларини Ранго авлодлари деб билиока, сариқ сочлилар Тангароани ўзларига уруғбоши ҳисоблашади. Муҳими шундйки, полинезийликлар ва микронезияликлар мифологиясида Тангароа ер билан осмонни бир-бирдан ажратган мифологик қахрамон сифатида тасвирланади.

Полинезия фольклоридаги Тангароа ва Ранго образлари ўзининг асотирий табиатл, мифоэпик талқини ва вазифаларига қўра Ангур билан Тангурга ўхшаб кетади. Тангур осмон билан боғлиқ космогоник образ, яратувчи қахрамон, яъни димиургдир.

«*Ангур*» эса замин ёки қуйи олам билан боғлиқ кучлар тимсолининг атамасидир. Этимологик жиҳатдан бу атама икки қисмдан ташкил топган бўлиб, «*ан*» (ёки «*анг*») ва «*гур*» сўзларининг қўшилишидан ҳосил бўлган. Зеро шумерлар тилида «*ан//ин*» сўзи «*тангри*», «*худо*» маъноларида қўлланилган.³ Бу сўз тоғли олтойликлар тилида «янг» шаклида ишлатилган бўлиб, «эътиқод», «удум», «рух» маъноларини англатар экан. ҚС.Кадираджиев телеутча «янгара» (биринчи, яъни улуг шомон демакдир) ва Тоғли Олтойда яшовчи туркий элатлар тилидаги «янгара» («бегона» маъносини билдиради) сўзлари ҳам ана шу ўзаҳка боғлиқ деб ҳисоблайди.⁴

«Янгара» ва «Ангур» сўзларининг фонетик тузилишидаги ўхшашлик бу иккала лексеманинг тарихий-этимологик асослари муштарак лисоний манбага боғлиқлигидан далолат беради. «Ангур» сўзининг биринчи қисми «илохий рух» ёки |<худо> маъносини англатувчи «ан//ин» ўзагига алоқадор бўлса, атаманинг иккинчи қисми ер ости олами тўғрисидаги мифологик қарашларга боғлиқ қадимий сўздан келиб чиққан бўлиши керак. С.Н.Крамернинг фикрича, «шумер тилидаги «кур» сўзи дастлаб «тоғ» маъносида қўлланилган бўлиб, кейинчалик «ўзга юрт», «ёт эл» тушунчаларини англатадиган бўлган. Чунки тоғ ортида

¹ Садыраджиев К.С. Структура и генезис кумыкских мифологических элементов палеотюркского происхождения // Мифология народов Дагестана. - Махачкала, 1984.-С. 132-133.

² Мелетинский Е.М. Поленизийская и микронезийская мифология // Мифы народов мира. Том 2. - М.: Сов. Энциклопедия, 1992. - С.319.

³ Крамер С.Н. История начинается в Шумере. - М.: Наука, 1991.-С.97.

⁴ Кадыраджиев К.С. Структура и генезис кумыкских мифологических... . С. 145.

¹ ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти ҳузуридаги фольклор архиви. Инв.№1443/1.

жойлашган ўзга ўлкалар Шумерга ҳамиша хавф солиб турган. Шумер мифологияси талқинига кўра, Кур Замин билан дунё уммони оралғидаги бўшлиқ атамаси ҳамдир. Уликларнинг соялари ҳам ўша жойда тўпланади дейдилар».¹

Кўринадики, тилимиздаги «гўр» (кабр), «кир» (тепалик), «қўр» (чўғ, яъни илгари ўликларни ёкиш удуми бўлган), «гор» (тоғдаги ковак жойлар, мифологияда ер остидаги ўзга оламга ўтиш йўли) сўзлари ҳам аслида шумерча «кур» лексемаси билан тарихий-этимологик жиҳатдан ўзакдошдир. Бунинг устига қадимги туркий-мўғул-бурят қабилалари тилида ёзилган кўхна ёзма обидаларда «мурда», «мозор» маъноларини англатувчи «хуур//гуур» сўзлари мавжудлиги ҳам қайд қилинган.² Шунга қура, «Ангур» атамасини «қуйи олам» ёки «замин тангриси» маъноларини билдирадиган қадимги мифологгема деб ҳисоблаш мумкин.

Полинезияликлар мифологиясидаги афсонавий эгизаклар - Тангароа билан Ранго ўзаро тортишиб, осмон билан ерни (кизил ранг - қуёш-ёруғлик-осмон тимсоли бўлса, Рангога нисбат берилган қора ранг - тупрок қуйи оламга алоқадорлик) бўлиб олишгани сингари, Ангур билан Тангур ҳам ана шу икки оламга мансуб самовий қаҳрамонлардир. Мифнинг қадимги архаик намуналарида Тангур осмон-юқори олам, Ангур эса замин-қуйи олам билан боғлиқ ҳолда талқин қилинган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Ангур билан Тангурнинг олишуви самовий борлиқнинг яратилиш жараёни тимсолидир. Чунки космогоник мифларнинг асосий мавзуларидан бири «рамзий баҳс» мифологиясидир. «Рамзий баҳс» мавзуси талқинига кўра, оламнинг ибтидоси эзгулик билан ёвузлик қучларининг ўзаро баҳси, кураш ёки ўзаро қарама-қаршиликлари натижасида рўёбга чиққан ҳосила сифатида баён қилинади.³ Ангур билан Тангур жанги ҳам ана шундай «рамзий баҳс»лардан бири бўлиб, аجدодларимизнинг яратилиш тўғрисидаги самовий мифларидаги етакчи мавзулардан бири ҳисобланган. Бу олишув натижасида Ангур билан Тангурнинг қўлларидаги ибтидо қуроли - таёқларнинг осмонга қадалиб, сидирик ҳосил қилишидан Сомон йўли пайдо бўлади. Сомон йўли сидиригининг ҳосил бўлиши-ибтидо қаҳрамонларининг фаолияти яратувчилик жараёнидан иборат бўлганлигини кўрсатади.

Ангур билан Тангурнинг қўлларига узун таёқ олиб тўбалашиб кетишлари ҳам шунчаки ҳаёлий уйдирма маҳсули бўлмасдан, қадимги туркийларнинг «ибтидо қуроли» тўғрисидаги мифологик қарашларига алоқадор қадимий асотирий мотивлардан биридир. А. М.Сағалаевнинг ёзишича, Ғарбий Сибирда яшовчи ўрол-олтой тиллари оиласига мансуб халқларнинг космогоник мифларида қайд қилинган дастлабки ибтидо қуроли-ҳассадир. Ҳасса яратиб бўлинган оламнинг айрим кемтикликларини тузатувчи тангриларнинг асосий «иш қуроли» сифатида талқин қилинади. Ҳассанинг осмонга қадалиб қолиши - Юқори оламга йўл очса, унинг ерга санчилиши орқали қуйида жойлашган ер ости оламига ўтишга имкон тугдиради деб тасаввур қилинган.

Ҳатто Улган билан Эрлиқнинг «рамзий баҳси»га дойр қадимги туркий мифларда ҳам «ҳасса» деталлари қайд қилинган. В.И.Вербицкий томонидан

оммалаштирилган бир асотирда ҳасса билан боғлиқ космогоник ҳаракат тасвири қуйидагича ҳикоя қилинади: «Улган томонидан ер юзасидан сиқиб чиқарилган ёвуз Эрлик эзгулик тимсолидан омонлик тилаб, қўлидаги ҳассасининг учи ерга текканда қолдирган изчалик жой сўрабди. Улган изн бергач, белгиланган ерга ҳассасини тикиб олибди, ҳассани тортиб олганда ўша жойдан бир қанча жониворлар чиқиб кела бошлашибди: аввалига ҳассанинг учини тишлаб олган тўнғиз, тўнғиз думига илакишган илон, унинг кетидан қурбақа, яна турли-туман зиён-заҳматлар элакишиб чиқибдилар. Эрлик ер тагидан чиққан жонзотларга қараб: «Сизлар одамзодга озор етказасизлар!»-деб амр қилибди. Шунда Улган: «Яхшиямки, озгина ер берибман, агар кўпроқ жой берганимда ер юзини бундай ярамас жонзотлар билан тўлдириб юбораркансан!»-деб Эрлиқни ўша ўзининг ҳассаси билан тешган тешикка тикиб юборибди. Ушшандан буён Эрлик ер остида яшармиш».⁴

Ангур билан Тангурнинг таёқлари ҳам «ибтидо қуроли» сифатида тасвирланган мифологема - ҳасса билан алоқадор деталдир. Чунки қадимги туркий мифларда тангрилар ҳасса билан самовотнинг ибтидодан кейинги «чала қолган» жойларини тузатиб, айрим осмон жисмларини яратишгани ҳикоя қилинган. Юқорида таҳдир қилинган ўзбек асотиридаги ака-укаларнинг бир-бирларига таёқ сермашиб, дунёнинг у бошидан бу бошигача қувалашиб-тўбалашиб кетишлари мифологик даврдаги илк ибтидо босқичида яратилган осмон гўмбазиинг тузилишини янада мукаммаллаштиришга, яъни ибютидони охирига етказишга, самовий жисмларни бино қилишдан иборат мифологик жараёнларни тугаллашга қаратилган ҳаракатдир.

Қадимги туркий мифларнинг тоғли олтойликлар фольклори орқали етиб келган намуналаридан бирида ҳасса ер ости оламига йўл очган рамзий ашё сифатида талқин қилинган бўлса, «Ангур билан Тангур» номли мифда бу деталнинг мифоэпик вазифадоши ҳисобланган «таёқ» образи самовий жисмларни яратиш қуроли ролини ўтайди.

«Ангур билан Тангур» асотири қадимги туркий қабилаларнинг космогоник мифологиясидаги ибтидо билан алоқадор эътиқодий қарашлар ва анъанавий мавзуларнинг тадрижий ривожини натижасида юзага келган.

ТАРИХИЙ - ҚИЁСИЙ МЕТОД

Француз олими Врнольд Ван-Геннеп "Дин, одатлар ва афсоналар" номли беш жилдлик асарининг 1908 йилда чоп эттирилган 2-жилдидаги этнографиянинг тарихий тараққиёти ҳақидаги мақоласида фольклоршуносликдаги тарихий ва қиёсий методларни бир-биридан фаркланувчи усуллар сифатида баҳолаган. Унингча, тарихий метод ҳодисаларни муайян хронологик тартиб асосида баҳолайди ҳамда ёзма ва иконографик материаллардан фойдаланган ҳолда ҳужжатлиликка таянади; қиёсий метод эса замоний ва маконий жиҳатдан абстракт ҳолатда иш қўради ҳамда озгаки манбаларни ҳам жалб қилади. Ҳар иккала ҳолатда ҳам тадқиқот предмета ўзгармаслиги бу методлар муваффақиятли қўлланилиши мумкинлигини кўрсатади.

Маълумки, қиёсий фольклоршунослик анъанавий компаративистика(яъни қиёсий адабиётшунослик)нинг таркибий қисмларидан биридир. Бундай тадқиқот методи асосида этник келиб чиқиши, лисоний мансубияти, жўғрофий ўрни ва маданий-иқтисодий анъаналарига кўра бир-биридан фаркланувчи

¹ Крамер Н.С. История начинается в Шумере. - М.: Наука, 1965.-С.180.

² Чагдуров С.Ш. Происхождения Гесэриады. - Новосибирск.: Наука, 1980.-С.142-143.

³ Членов М. Малайского архипелага народов мифология // Мифы народов мира. Том 2.- М.: Сов.энциклопедия. 1982.-С.94.

⁴ мйдсв tvivi, угда ^ ш ш ш и «ш^опопи. ши о п и архетипт-новосионск.: Наука, 1992.-С.37.

Вербицкий В.И. Алтайские инородцы.-М.: 1893.-С. 100.

халқлар фольклоридаги муштарак сюжетларнинг юзага келиш қонуниятлари ўрганилади. Турли халқлар фольклори ўртасидаги алоқаларнинг бир неча типлари мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эгаллиги билан характерланади.

Жўгрофий ўрнига кўра бир-биридан олисда жойлашган ва лисоний мансубиятига кўра турли хил тиллар оиласига кирадиган халқлар фольклоридаги поэтик элементлар муштараклиги типологик ўхшашлик намунаси ҳисобланади. Х.М. ва Н.К.Чадвиклар полинезияликларнинг маданий қахрамон ҳақидаги мифлари, Сибирда яшовчи туркий халқлар эртақлари, антик, кадимги герман ва кельт қахрамонлик дostonлари, рус ҳамда жанубий славян эпоси сюжетини ўзаро қиёслаб ўрганиш асосида, тахдир этилган матнларнинг бадий қурилмасида типологик муштараклик мавжудлигини аниқлашган. Уларнинг фикрича, турли халқлар фольклоридаги бундай типологик муштараклик "адабий анъананинг параллел ривожини" ҳамда "турмуш тарзи ва ижтимоий-сиёсий шарт-шароитларнинг ўхшашлиги" натижасида юзага келади.

Ўрта аср Европа эпоси сюжетини туркий ва мўғул халқлари фольклори билан қиёслаб ўрганган Г.Н.Потанин типологик алоқаларни тизим сифатида тахдир қилиш муҳим назарий ҳулосалар чиқаришга асос бўлишини қайд қилган эди.³

Таниқли эпосшунос В.М.Жирмунский ўзининг мағрибу машрик адабиётларининг қиёсий тадқиқига доир илмий асарларида миллий адабиётлараро алоқаларнинг тарихий илдишларини сиёсий-иктисодий тараққиётнинг муштараклигига боғлаб ўрганган. У ўзидан бурунги адабиётшуносларнинг ижодий тажрибаларини умумлаштиргани ҳолда адабий компаративистикада янги бир йўналиш - системали-типологик алоқалар назариясини яратди.⁴

Адабиётшунослик ва фольклоршуносликда генетик-контакт алоқалар хусусида ҳам турли хил қарашлар баён қилинган. Хусусан, филология фанлари доктори Ҳ.Кароматов адабиётшуносликдаги генетик-контакт алоқалар тушунчасининг моҳиятини изохдаб, бунда "адабий ўзлаштирув бевосита танишув ёки таржима орқали вужудга келади" деб ёзади .

Генетик-контакт алоқалар назарияси словак олим Д.Дюришин томонидан илгари сурилган бўлиб, миллий адабиётлардаги муштараклик бадий тафаккурнинг тарихий гўвожи ҳамда адабий анъаналарнинг ўзаро таъсири доирасида текширилади .

Ўзаро адабий таъсир ёки адабий алоқаларнинг сюжет ривожини таъминлашдаги бадий-эстетик ўрнини белгилаш ҳам қиёсий фольклоршуносликнинг муҳим масалаларидан бири ҳисобланади. А.Н.Веселовскийнинг ёзишча, у ёки бу миллий фольклордаги муштарак мотивлар ўз-ўзидан юзага келади. Аммо мотивлар тизимидан ташкил топган эпик сюжетлардаги ўхшашлик адабий ўзаро таъсир натижасида ҳосил бўлиши

ҳам мумкин¹. Ҳар қандай адабий таъсир ва ўзаро алоқалар тарихан асосланган ижтимоий заминга эгадир. Икки халқ фольклорининг ўзаро бир-бирига таъсири муайян ижтимоий заруратдан келиб чиқадиган эстетик эҳтиёжга боғлиқ бўлади. Ана шу эстетик қонуниятларга суянган ҳолда дунё халқлари фольклори эпик сюжетларининг Ўрта Осиё туркий халқлари оғзаки ижодиётида оммалашиш жараёнини тахдир қилиш, образ ва мотивлар эпик табиатида рўй берган функционал-семантик ўзгаришларни аниқлаш мумкин.

А.Н.Веселовский ўзининг адабий ўзаро таъсир ҳақидаги қарашларини ривожлантира бориб, адабиётлараро ижодий муносабатларнинг ўзига хос жиҳатларидан бири - "қарши оқим назарияси"ни ҳам илгари сурган эди. Адабий жараённинг муҳим белгиларидан бири ҳисобланган "ўзаро ижодий ўзлаштириш деганда қандайдир бўшлиқда муайян бадий элементнинг пайдо бўлишини эмас, балки ижодий анъаналарнинг "қарши оқими"ни, тафаккур усулининг ўхшашлиги ва оламни фантастик идрок этиш асосида тугилган образлар муштараклиги назарда тутилади".²

Бу назариянинг туб моҳияти (колаверса, бу фикр компаративистларнинг асосий назарий ҳулосаларидан бири ҳам эди) жаҳондаги турли-туман халқлар фольклоридаги сюжетлар генетик жиҳатдан ягона эпик ўзакка бориб тақаддини асослашдан иборат эди. Демак, турли халқлар фольклоридаги эпик сюжетлар муштараклигининг юзага келишига мифологик тасаввурлар асосида шаклланган илк сюжетлар тизими асос бўлган.

Қиёсий адабиётшунослик борасида олиб борилган изланишлар ўзаро адабий таъсир ва ижодий ўзлаштириш масаласини фольклор материаллари асосида текширишнинг ҳам кенг имкониятларини очади. Бинобарин, ўзбек фольклорининг дунё халқлари оғзаки ижоди анъаналари билан ижодий алоқалари, хусусан, ўзбек-араб фольклор алоқалари тизимида сюжет қўчиши ҳодисасининг юзага келиши, бу эпик жараённинг ўзига хос эстетик қонуниятлари ва тарихий-тадрижий ривожини масалалари фольклоршунослар томонидан эндигина ўрганилмоқда.³ Холбуки, ўзбек халқ эртақлари, афсона ва ривоятлари, халқ китоблари ва мифологик тасаввурларида араб фольклоридан ўтган қатта эпик қатлам мавжуд. Тарихан араб фольклорининг сюжет тизимида мансуб бўлган бу эпик қатламнинг ўзбек халқ оғзаки поэтик ижоди эстетик анъаналари доирасига трансформацияланиш қонуниятларини очиш эса тарихий-фольклорий жараённинг етакчи ҳоссаларини аниқлаш имконини беради.

КАРТОГРАФИК МЕТОД

Муайян нарса-ҳодисаларнинг маълум бир маконий қамров доирасида тарқалиши, ўзаро алоқалари, локал хусусиятлари, ўзига хос ва умумий

¹ Веселовский А.Н. Историческая поэтика. Л., 1940, С.500-502.

² Веселовский А.Н. Разыскания в области русского духовного стиха. Вып.5. СПб., 1899. С.115.

³ Қаранг: Шомусаров Ш. Араб-ўзбек фольклор алоқаларининг ўзига хос хусусиятлари // Ўзбек тили ва адабиёти, 1996, №3, 38-41-бетлар; Ўша муаллиф. Араб-ўзбек фольклор алоқалари // "Ўзбекистан мустақиллиги: унинг фани ва технологияларини ривожлантириш қарорлари" мавзусидаги 1- Республика илмий қоллоққуими маърузалари тўплами. - Тошкент, 1997, 225-227-бетлар; Ўша муаллиф. Араб мифологиясининг юзага келиши ва унинг ўзбек фольклорига таъсири // Шарқ маъғали, 1996, №1-2, 48-51-бетлар; Ўша муаллиф. Араб ва ўзбек фольклори тарихий-қиёсий таҳлили. Докторлик диссертациясининг автореферата. Тошкент, 1997.

¹ Chadwick H.M. and N.K. The Growth of Literature. 3 vols. Cambridge, 1932,p.XIII.

² Chadwick H.M. and N.K. The Growth of Literature...p.IX.

³ Бу ҳақда қаранг: Потанин Г.Н. Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе. М., 1883.

⁴ Қаранг: Жирмунский В.М. Народный героический эпос. М.-Л., 1962, С.5-74; Его же. Сравнительное литературоведение. Восток и Запад. Л., 1979.

⁵ Кароматов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиёти. Тошкент, 1993. 14-бет.

⁶ Дюришин Д. Систематика межлитературного процесса. Братислава, 1988.

конуниятларини картографии метод асосида тахдил қилиш география, этнография, археология, тилшунослик (диалектология) фанларида кенг қўламда қўлланиладиган усуллардан бири. Бу метод халқнинг этник табиатини белгилловчи анъанавий моддий маданияти, урф-одат ва анъаналари, турли-туман шева хусусиятларини акс эттирувчи катта қамровдаги фактик материални тўплаб, системалаштириш ҳамда этнолингвистик жараёнлар билан боғлиқ ўзига хос конуниятларини ҳодисаларнинг кўпқирралилиги ва ранг-баранглиги орқали очиб бериш мақсадида қўлланилади. Картографик метод ёрдамида ҳозирга қадар кўпгина географик, этнографик ва диалектологик атласлар тузилган. Халқ оғзаки бадий ижоди асарларини ўрганишга картографик методни тадқиқ этиш анъанаси ҳам этнологик ва диалектологик тадқиқотлар орқали урф бўлган.

Европа фольклоршунослигининг тарихи бўйича таниқли мутахассис, италиян олими Жузеппе Коккьяра фин фольклоршунослик мактабида ишлаб чиқилган "тарихий-географик" методни "географик-картографик усул" деб аташни таклиф қилган эди. Чиндан ҳам А.Аарне ишлаб чиққан эпик сюжетлар кўрсаткичининг яратилишида ўзига хос жўғрофий-статистик тахдильга асосланган умумлашмалар муҳим рол ўйнаган бўлса-да, "картографик метод" даставвал фольклоршуносликда эмас, балки этнографик тадқиқотлар амалиётида қўлланилган. Этнографик тадқиқотлар олиб боришда ўрганилаётган мавзулар бўйича тайёрланган сўровномалар, анкеталар, саволномалардан фойдаланиш ҳамда муайян этнофольклорий ҳодисанинг тарқалиш доираси ва қайд қилиниш даражасини картография усулида аниқлаш тажрибаси илк бор Фридрих Ратцель ва Вильгелем Пессер томонидан қўлланилган. Хусусан, Ф.Ратцелнинг "Антропогеография", В.Пессернинг "Қуйи Саксониянинг қиёсий этнографиясидан очерклар" (1910) номли асарларида фактик материалларни тўплаш ва тахлилий умумлашмалар чиқаришда картографик метод қўлланилган.

Фольклоршуносликдаги "географик-картографик метод" ёки "картографик метод"нинг юзага келишига эса Швейцариядаги Нейшателе университети профессори, йирик француз фольклоршуноси ва этнографи Арнольд Ван Геннепнинг тадқиқотлари асос бўлган. У бутун умри давомида Франциянинг Бургундия, Оверия, Фландрия, Савойи ва бошқа провинцияларини кезиб чиқиб, француз халқининг урф-одатлари, маросимлари, удумлари, анъаналари ва фольклорини тўплаш билан шугулланган. Ана шу изланишлар натижасида бир нечта фольклор тўпламлари ва илмий тадқиқотларни нашр эттирган Ван-Геннеп 1939 йилда "Ҳозирги француз фольклорини ўрганиш бўйича қўлланма" ("Manuel de folklore francais contemporain") номли кўп жилдлик асарини чоп эттирди. Халқ оғзаки бадий ижоди асарларининг иқтидорли тўпловчиси сифатида эътироф этилган Ван-Геннеп 1909 йилдан эътиборан материал тўплашда ўзи тузган "Сўровнома"лардан самарали фойдаланган. Унинг "Сўровнома"лари олим иш олиб борган ҳудудларда тарихий-фольклорий жараённинг ҳолати, ҳар бир провинция фольклорининг ўзига хос хусусиятлари, жанрлар таркиби, фольклор асарларининг тарқалиш доирасини аниқлаш имконини берган. Олим ана шу "Сўровнома"лар воситасида тўпланган материалларни тахдил қилиб у ёки бу фольклор асари, удум ва одатларнинг қайси ҳудудда тарқалганлиги ҳақида аниқ хулосалар чиқарган.

А.Ван-Геннеп ўзининг 1934 йилда ёзилган фольклор методологияси ҳақидаги бир мақолада картографик методнинг афзаллиги тадқиқот натижаларининг аниқлиги ва далилларнинг ишонарлигидадир деб ёзади. Бу метод ўрганилаётган ҳодисанинг мавжудлиги ёки йўқолиб бораётганлигини

кўрсатувчи барча элементларни тўла қамраб олиш имконини беради. Картографик метод фольклоршунос томонидан ўрганилаётган жанр, сюжет, мотив, удум ва эътиқодий қарашларнинг барча элементлари: ижро ҳолати, тарқалиш доираси, ҳудудий ўзига хослиги ва локал фарқларини кўрсатишга хизмат қилади.

Чех фольклоршунос олими А.Брюнер халқ орасида сақланиб қолган мифологик тасаввурларни ўрганиш жараёнида чехларнинг сув билан боғлиқ асотирий персонажларига оид маълумотларни картографик метод асосида тўплаган. У 1918 йилда Краковда нашр этилган "Славян мифологияси" ("Mitologia slowianska") китобида чех мифологиясидаги сув руҳлари ташки кўриниши, ўзига хос характери ва хатти-ҳаракатларига кўра турлича номлар билан аталишини картографик тахдил натижасида аниқлаганлигини қайд қилади.

Картографик методни фин фольклоршунослари (В.Андерсон, 1931, 1955) эртақ сюжетларининг тарқалиш ареалини аниқлаш мақсадида қўлаган бўлишса, болгариялик олимлар (М.Арнаутов, 1920; А.Ангелов, 1936) қадимги тасаввурларнинг халқ эпик шеърида реликт ҳолида сақланган кўринишларини ўрганиш мақсадида бу методга мурожаат қилганлар.

Картографик методнинг рус фольклоршунослигида қўлланилиши эса Россия географик жамияти "Эртақларни ўрганиш қўмитаси"нинг фаолияти билан боғланади. "Эртақларни ўрганиш қўмитаси" XX асрнинг 20-йилларидан эътиборан фольклор ва этнографик материалларга тизимли ёндошувни, матнларнинг вариантлари, уларнинг ўзаро нисбати ва алоқдорлигини ўрганишда географик факторни ҳисобга олишни жорий этди. Фольклор асарларини картографик метод асосида тадқиқ этиш жуда катта назарий тайёргарликни тақозо этар эди. Бинобарин, А.И.Никифоров, П.Г.Богатирев, В.М.Жирмунский, Р.Р.Гельгардт каби олимларнинг бу масалага дойр асарлари рус фольклоршунослигида картографик тадқиқот методикасини белгилаб берди.

Халқ оғзаки бадий ижодиётини географик-картографик метод асосида ўрганиш муаммоси 1958 йилда Москва шаҳрида бўлиб ўтган "Славяншуносларнинг V халқаро сёъезди"да махсус муҳокама этилган. Мазкур анжуманда "Халқ оғзаки ижоди асарларининг яратилиши, шаклланиш тарихи ва ҳозирги ҳолати билан боғлиқ муаммоларни ўрганишда фольклорни картографиялаш қандай аҳамиятга эга?" - деган савол фольклоршунослар муҳокамасига қўйилган. Бу масала юзасидан П.Г.Богатирев, В.М.Жирмунский ҳамда болгариялик фольклоршунос олим Ц.Вранска ўз мулоҳазаларини билдиришган. Шундай бўлса-да, XX асрнинг 70-йилларига қадар рус фольклоршунослигида картографик метод асосига қурилган жиддий илмий тадқиқотлар яратилмади.

Славяншуносларнинг 1974 йилда Москвада бўлиб ўтган халқаро конференциясида сўзга чиққан фольклоршунос олим К.В.Чистов "этнографияда самарали қўлланилаётган картографик метод фольклоршунослик фани амалиётига у қадар сингиб кетмаётганлиги, холбуки, халқ ижодиётини бу метод тарихий-қиёсий, тарихий-типологик, структурал ва бошқа усуллар билан барарар қўлланилганда фольклористикани бойитишга хизмат қиладиган материал ва хулосалар бериши мумкинлигини" қайд қилди. У ўзининг картографик усулни қўллаш методикасига дойр назарий қарашларини ўша йили чоп эттирилган "Маросим ва маросим фольклорини картографиялаш муаммолари" ("Проблемы картографирования в языкознании и этнографии". -

М.: Наука, 1974. - С.16-33) номли мақоласида туй маросимига оид этнофольклористик манбаларнинг таҳдили мисолида баён қилди.

Шундан кейин Европа ва рус фольклоршунослигида картографик методни қўллаш асосида илмий тадқиқотлар яратишга кизиқиш кучайди. Этнология, археология, диалектологияда бўлгани сингари фольклоршуносликда ҳам "ареологик йўналиш" юзага келди. Айниқса, Н.И.Толстойнинг Полесье этнолингвистик атласини яратиш устида олиб борган тадқиқотлари, С.М.Толстаянинг халқ таквимининг этнодиалектологик дугатини тузиш мақсадида олиб борган картографик текширишлари, А.В.Гуранинг туй маросимлари фольклори ва терминологиясини тадқиқ этишга дойр ишлари бу методнинг фольклоршуносликка кенг қўламда тадбиқ этилишида муҳим аҳамият касб этди.

Картографик методнинг асосий мақсади анъанавий маънавий маданиятнинг муҳим қисми ҳисобланган фольклор асарлари ёки муайян фольклор жанрини ареологик жиҳатдан таҳдил қилишдан иборат. Бу усул асосига қурилган илмий тадқиқот муайян изчилликда амалга оширилади ва асосан тўрт босқични ўз ичига олади:

1) фольклор асарларини ёзиб олиш, тўплаш ёки муайян фольклорий ҳодисани ўрганиш учун алоҳида дастур, қўлланма, сўровнома ва анкета-саволномаларини тузиш;

2) тадқиқот олиб борилиши кўзда тутилган жўғрофий ҳудуд ёки бир неча этнофольклорий ареалларда тузилган дастур асосида фактик материалларни тўплаш;

3) йиғилган фольклористик материалларни картографиялаштириш;

4) ўрганилаётган ҳудудда фольклорининг картографик талқинини илмий таҳдил қилиш.

Картографик методда иш юритишнинг ана шу кўпбосқичли тизими муайян изчилликни талаб қилади. Чунки дастур, сўровномалар тузмасдан ёки таҳдил қамрови талаб қиладиган фактик материални тўпламасдан туриб картографиялаш амалиётини амалга ошириб бўлмайди. Базан у ёки бу фактни аниқлаштириш, олинган этнофольклорий далилларни тўлдириш мақсадида қайта текширув олиб боришга тўғри келади. Шунинг учун, картографик метод узок муддатли изчил илмий изланишларда қўлланиладиган тадқиқ усули саналади. Картография усули учун ишланаётган тадқиқот мақсади ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда мавзу танланади.

Ўзбек фольклоршунослигида бевосита картографик метод асосида яратилган илмий тадқиқот мавжуд бўлмаса-да, бу усулнинг айрим қирралари, яъни картографиялаш учун тегишли материаллар тўплашга имкон берадиган махсус қўлланма ва дастурлар тузиш амалиёти фольклористик изланишларда қўлланиб келинмоқда. Хусусан, "Маориф" журналининг 1918 йилги 1-сонида чоп эттирилган "Ўзбек халқ ижодини тўплаш учун қисқача қўлланма" фольклорни картографик метод асосида ўрганишни тартиб этмаса-да, тўпловчилик ишига миллий зиёлиларнинг қатнашишига алоҳида эътибор бериш, фольклор асарларини ёзиб олиш билан алоқадор "дала ишлари"нинг бевосита халқ орасида олиб борилиши ҳамда халқ оғзаки бадиий ижоди асарларини кўпроқ кекса кишилар ва аёллар оғзидан ёзиб олишнинг тавсия этилиши билан эътиборга моликдир. Ана шу "Қўлланма" ўзбек фольклори асарларини илмий асосда тўплаш ва системалаштириш йўлидаги илк кадам бўлди.

"Маориф ва ўқитувчи" журналининг 1926 йил 7-8-сонлари Ғози Олим Ю ну сов томонидан тузилган "Ўзбек эл адабиётига тегишлик маълумотларни

тўплагувчиларга қўлланма" номли дастурнинг босилди. Бу дастур ўзбек фольклорини тўплаш ва ўрганишнинг илмий асосларини ўзида мужассамлаштирганлиги билан муҳим аҳамият касб этди.

Фольклор асарларини тўплашда махсус саволномалардан фойдаланиш ва тўпловчилик фаолиятини тадқиқот учун аввалдан танланган ҳудуд доирасида олиб бориш тажрибаси XX аернинг 90-йилларидан қўлланила бошланди. Хусусан, Бухоро давлат университети Ўзбек филологияси факультета талабаларининг вилоят ҳудудида халқ оғзаки бадиий ижоди асарларини тўплаш билан боғлиқ амалиётини ўтказиш методикасига бағишлаб ёзилган "Фольклор практикаси" (Муаллифлар: О.Сафаров, А.Турсунқулов, М.Жўраев, 1993 йил) номли қўлланмада маросим фольклори, эртақ, афсона ва ривоят жанрлариға оид фольклор материалларини ёзиб олиш учун саволнома ҳам илова қилинди.

Ўзбекларнинг анъанавий вақт ҳисобини юритиш билан боғлиқ эътиқодий қарашлари, халқ таквими ва унга алоқадор мифологик тасаввурларнинг сакданиш даражаси ҳамда ареологиясини картографик метод воситасида ўрганиш мақсадида биз махсус "Сўровнома" тузган эдик. Бу "Сўровнома" асосида 1989-90 йилларда Бухоро вилоятининг Қорақўл, Олот туманларида, 1991-2004 йилларда Самарканд, Навоий вилоятларида, 2003 йилда Сурхондарё вилоятининг Бойсун туманида фольклор экспедициясини ўтказиб, ўзбек халқ таквими ва у билан боғлиқ мифологик тасаввурларни ўргандик. Шунингдек, фольклоршуносликда картографик методни қўллашнинг ўзига хос шаклларида бири ҳисобланган бу саволнома-анкета Навоий давлат педагогика институт, Қарши давлат университети, Термиз давлат университети, Урганч давлат университети Ўзбек филологияси факультетининг турли кишлоқларда истиқомат қиладиган талабалари ёзги таътилга жўнаб кетиш олдидан уларга ҳам тарқатилди. Талаба ўз кишлоғидаги кекса кишилар билан ҳамсуҳбат бўлганида уларга қуйидаги саволлар билан мурожаат қилиши лозим эди:

1. Кишлоғингизда анъанавий вақт ҳисоби амалларини яхши биладиган кишилар борми ва уларни қандай ном билан аташади? (*ҳисобдон, тўғал* ва х.к.), Ҳозир ҳаёт бўлган ёки илгари яшаб ўтган машҳур ҳисобдонлар ҳақида маълумот беринг.

2. *Тўғал* деб нимага айтилади? *Тўғалнинг* турлари ва маъноси нима?

3. "*Дехқон ҳисоби*" деб нимага айтилади? Бу ҳисоб бўйича дехқончилик ишларини бажариш муддатлари қандай белгиланган?

4. *Аямажуз, ахман-дахман, хезим-хирмон, нахси наврўз, оби раҳмат* ҳақида қандай афсоналар ва халқ қарашлари бор?

5. Қадимда' кишлоқдошларингиз *наврўз-йилбоши* келганлигини қандай аниқлаганлар? *Йилбоши сайиллари* қандай ўтказилган?

6. Илгари кишлоғингизда гул сайиллари (*гули сурх, кизил гул сайли, лола сайли* ва х.к.) ўтказилганми? Бу сайиллар тўғрисида кенгрок маълумот берсангиз.

7. Биринчи марта *бойчечак* чиққанда қандай маросим ва ирим-сиримлар бажарилган?

8. Баҳор қурғоқчилик келиб, ёмгир бўлмаганда *ёмгир ёғдириш* учун қандай маросим қилинган? Қўшиқ ва айтимларидан намуналар келтиринг.

9. Қуёш чиқиб турганда ёмгир ёгса нима деб ўйлаганлар?

10. *Ёмгир куп ёккандауни тухтатиш* учун қандай иримлар қилинади?

11. Тўйда ёмгир ёғишининг сабабини нима деб ўйлайдилар ва ёгинни тўхтатиш учун қандай ирим-сиримлар бажарилади?

12. Баҳорда биринчи *момақалдирик* бўлганда қандай иримлар қилинган? *Момақалдирик* тўғрисида афсоналар борми?

13. Момақалдирикдан сақланиш ёки чакмоқ урмаслиги учун қадимда қандай ирим-сирим қилганлар?

14. /ушларнинг эрта баҳорда иссиқ ўлкалардан юртимизда учиб келиш тартиби қандай бўлади? Қалдирғоч, кўкқарға, лайлак, турна ва бошқа қўшлар келганда қандай айтимлар айтилади?

15. "Юзҳисоби" деган ҳисобни деҳқонлар қандай тушунадилар?

16. "Юлдуз ҳисоби" нима ва унинг моҳияти қандай тушунтирилади?

17. Карвон кўчар, Ялдиравуц, Етти қароқчи, Хулкар, Тарози, Сомон йўли, Чўпон ва бошқа юлдузлар тўғрисида қандай афсоналар мавжуд?

18. Хулкар билан ойнинг тўғали қачон ва қандай рўй беради? "Хулкар ботди, хор-хор ётди" каби мақоллар қандай маъно аңлатади?

19. "Хасан-Хусан" деб нимага айтилади ва унинг маъноси нима? "Хасан-Хусан" тўғрисида афсона ва ирим-сиримлар борми?

20. "Ёз чилласи" ва "қиш чилласи" тўғрисида нималарни биласиз?

21. Душларнинг кузда иссиқ ўлкаларга учиб кетиш тартиби қандай бўлади?

22. Мизом нима ва у қанон қиради?

23. Деҳқончиликда экинларни экиш, парваришлаш ва ўриб-йигиб олиш муддатлари қандай белгиланган? (Йил бўйи қилинадиган ишларнинг бажарилиш муддатлари ва улар билан боғлиқ маросимлар ҳақида қам маълумот беринг)

24. Шамол эсмаган пайтда шамол чақириш учун қандай иримлар қилинади?

25. Қучли ёки сурункали эсган шамолни, довул, тўфонни тўхтатиш учун қандай иримлар қилинади?

26. Ўрама-ғирдоб ёки айлана шамолни тўхтатиш, даф қилиш учун бажарилган қандай иримларни биласиз?

27. Дўл ёққанда уни тўхтатиш учун нима қилинади?

28. Камалак чиққанда қандай иримлар қилинади? Камалак тўғрисидаги афсоналарни биласизми?

29. "Чорва ҳисоби" ҳисобини биладиган чўпонлар билан суҳбатлашиб, бу ҳисоб тўғрисида маълумотларни ёзиб олинг.

30. Сурувни баҳорда биринчи марта яйловга чиқариш қандай иримлар қилинади?

31. Тўл вақти бажариладиган ирим-сиримлар тўғрисида маълумот беринг?

32. Чорвани қасалликлардан ва зиён-заҳматдан сақлаш учун қилинадиган ирим-сиримлар борми?

33. Қиш ва баҳор қандай келишини олдиндан қандай белгиларга қараб аниқласа бўлади?

34. Эрта баҳорда йил яхши келиши, эл-юрт тинчлиги учун қандай маросимлар қилинган ("дарвешона" ва бошқа)?

35. Юлдуз учганда нима дейилади? Бу ҳодисанинг сабабини кексалар қандай изоҳлайдилар.

36. Қуёш ёки ой тутилганда қандай ирим-сирим қилинган? Бу ҳодисалар тўғрисида халқ орасида афсоналар борми?

37. Шамол чақириш ёки уни тўхтатиш учун "Мирҳайдар", "Ялли момо" типидagi маросимлар қилинадими?

"Сўровнома"нинг охирида мазкур анкета асосида этнофольклористик материалларни ёзиб олувчи мўлжалланган қўйидаги эслатма келтирилади: "Қишлоғингиздаги кекса, зукко кишилар билан учрашиб, ушбу саволлар асосида суҳбатлашинг ва улар айтиб берган маълумотларни қўпварақли дафтарга ёзиб олинг. Хар бир ахборотчининг исми-шарифи, тузилган йили ва ойи, манзили,

маълумоти, у руги ҳақидаги маълумотларни ҳам қайд қилиб боринг. Материални ёзиб олувчи фольклор тўпловчи, яъни ўзингиз ҳақингизда ҳам маълумот беришни унутманг".

Бизнинг ана шу сўровнома воситасида олиб борган фольклористок изланишларимиз натижасида сўровноманинг "Қуёш чиқиб турганда ёмғир ёгса нима деб ўйлаганлар", "Баҳор қурғокчилик келиб, ёмғир бўлмаганда ёмғир ёгдириш учун қандай маросим қилинган?" "Ёмғир қўп ёққанда уни тўхтатиш учун қандай иримлар қилинади?", "Туйда ёмғир ёғишининг сабабини нима деб ўйлайдилар ва ёғинни тўхтатиш учун қандай ирим-сиримлар бажарилади?" каби 8-10-саволлариға олинган маълумотларни картографик метод асосида таҳдил қилганимизда, Зарафшон воҳасининг Самарқанд, Навоий, Бухоро вилоятларининг ўрганилган туманларида яшовчи аҳоли орасида ёмғир ёгдириш ва уни тўхтатиш билан алоқадор қадимги мифологик тасаввурлар ва маросимларнинг қўйидаги тарздаги қолдиқ ҳолда етиб келган реликтлари сақланганлиги маълум бўлди:

Қуёш чиқиб турганда ёмғир ёгса: "бўри тугди" ("тулки болалади") дейишган (Навоий вилояти, Навоий тумани, Арабхона, Жалойир қишлоқлари; Навбаҳор тумани, Арабсарой қишлоғи), "яхшилиққа бўлсин, тулкилар болалапти" дейишган (Бухоро вилояти, Ғиждувон тумани, Уларбиби қишлоғи), "ҳаво қисир келди, бўри тугди" дейдилар ва янги чақалоқ қўрган аёлларни ҳовлиға чакармайдилар. Чунки унга "бўри чилласи тушади" деб ирим қиладилар. Агар шундай пайтда фарзанд қўрган аёл беҳосдан ҳовлиға чиқиб қолса, қирқ чилласи чиқмаган бўлса, ўша аёл ўн икки йилда фарзанд қўриши мумкин, чунки бўри хар ўн икки йилда болалайди деб ўйлайдилар (Самарқанд вилояти, Пахтачи тумани, Дарайтут қишлоғи), қимнинг бош фарзанди бўлса, ўшани ташқарига олиб чиқиб ечинтириб, қибаға қаратиб қўйганлар ва орқасига уриб туриб: "Бўри бола тугди, овчи уни қувди, ушлай олмай югурди, ёмғир уни ювди", - деб қўшиқ айтишган (Қаттақўрғон шаҳри).

Қурғокчилик бўлганда ёмғир ёгдириш учун: ариқларнинг бўйига қозон қуриб, бўғирсоқ пиширганлар (Навоий вилояти, Навбаҳор тумани, Арабсарой қишлоғи), учта момо тепасига галвир ёпиб уйма-уй юрган ва "Сел хотим, селдир хотин, Ҳаволарни ёгдир хотин, Ерларимиз қурғок бўлди, Бандалар сувлоқ бўлди", - деб қўшиқ айтиб садақа тўплаган (Самарқанд вилояти, Пахтачи тумани, Дарайтут қишлоғи), "Сўз хотин сўзалоним келди!" - деган айтимни айтиб келган кампирнинг устидан бир челақ сув қўйгаилар (Навоий вилояти, Нурота тумани, Дуоба қишлоғи; Навбаҳор тумани, Учтут қишлоғи), сумалак пишириб, бўғдойнинг пўстини ариққа окизганлар (Навоий вилояти, Қизилтепа тумани, Вангози қишлоғи, Навбаҳор тумани, Учтут, Қалқонота қишлоқлари), сумалак майсасини ариққа окизганлар (Навоий вилояти, Қизилтепа тумани, Ғамхўр қишлоғи, Навбаҳор тумани, Учтут қишлоғи), сумалакка ташланган тошларни териб олиб ювишган ва бирорта рўт(арик)нинг бўйига қон чиқариб қўмишган (Навоий вилояти, Қизилтепа тумани, Тошрабод қишлоғи), "ийирма жипқа" (юпқа) қилиб, сувға окизилади ва ёмғир пирларига ис чиқарилиб, тарқатилади (Навоий вилояти, Навбаҳор тумани, Қалқонота қишлоғи), тошбақани тесқари қилиб қўйишган (Самарқанд вилояти, Пахтачи тумани, Добусия қишлоғи; Навоий вилояти, Навбаҳор тумани, Учтут қишлоғи), қурбақа ёки тошбақани дарахтга осишган (Навоий вилояти, Навбаҳор тумани, Учтут қишлоғи; Самарқанд вилояти, Қаттақўрғон шаҳри), тошбақани чаппа қилиб тагига тупурганлар ёки тошбақани сувға ташлаганлар (Самарқанд вилояти, Пахтачи тумани), тошбақани ағдариб қўйганлар (Навоий

вилояти, Навбаҳор тумани, Учтут цишлоги), қабр бошига экилган бугдойни бўзиб келишган (Навоий вилояти, Хатирчи тумани, Куччи цишлоги; Нурота тумани, Қизилча цишлоги), супургини сувга солиб ивитиби, қибла томонга уч марта сепиб, кейин лаган тагига бостириб қўйишган (Бухоро вилояти, Ромитан тумани, Тарнаут цишлоги), Одамлар ёғочдан сув хотин қилишиб: "Сув хотин, сув хотин, Ёмгир ёғдир сув хотин, - деб айтим айтишган (Навоий вилояти, Нурота тумани, Деҳбалад цишлоги), бир кампир бошига рапида кийиб, икки енгига енгса кийиб, одамларниқига кирган. Одамлар унинг бошидан сув қўйишган. Кампир билан бирга борган аёллар: "Сув кампир, сув кампир, ёмгирни ёғдирган кампир, бугдойни уйдирган кампир, ўрани тўлдирган кампир" деб қўшиқ айтишган (Самарканд вилояти, Каттакўрғон тумани, Уйшун цишлоги), кишлоқнинг сочи оқариб кетган энг кекса кампирини ташқарига чиқариб, ўтиргизиб қўйиб устига оқ пўстак ёпишган ва унинг устига сув қўйганлар. Эшак миндириб қўчани айлантириб юриб, "Сел хотин, сел хотин, Сув келтирсин сел хотин" деб айтим айтишган (Навоий вилояти, Навбаҳор тумани, Арабсарой цишлоги), бир кизнинг устидан сув қўйиб, қўшилариникига ўтказганлар ва: "Чул хотин, чулдир хотин, ёмгирларни ёғдир хотин, бугдойларни бўлдир хотин, майсаларни ўстир хотин", - деб қўшиқ айтганлар (Навоий вилояти, Навбаҳор тумани, Қарнобота кишлоги), тошбакани ипга осиб, кампирни кийинтирганлар ва тошбақа устидан сув қўйиб туриб: "Ёмгир ёғсин, сўз хотин, ўралар тўлсин, сўз хотин, оқ-оқкина бузоклар, оқиб ўтсин, сўз хотин, қарри-қарри момолар, жавраб ўтсин, сўз хотин", - деб қўшиқ айтганлар (Самарканд вилояти, Пахтачи тумани, Қўшработ цишлоги), аёллар эркаклардан узокрок ерга бориб, лозимларини тескари ечиб, сават тагига бостириб қўйганлар (Навоий вилояти, Қизилтепа тумани, Вангози цишлоги), қари кампирлар чўпга тўн кийгизиби, бошига нон ёпадиган рапидани кийиб ҳовлима-ҳовли юришган ва: "Ёмгир ёғсин дейман, бугдойлар ўссин дейман, ёмгирдан баҳра олиб, омборлар тўлсин дейман", - деб қўшиқ айтишган. Қўшиқни эшитган кишилар кампирларга атаган нарсаларини чиқариб бериб, кампирнинг устидан сув қўйганлар (Каттакўрғон шаҳри), янги чиққан қўкатларни чопиб, сувини сиқиб қиблага қараган деворга сепганлар (Навоий вилояти, Навбаҳор тумани, Охунбобоев ширкат хўжалиги), Бир хотинни оқ кийинтириб "Сус хотин" қилганлар. Аёллар томга чиқиб, унинг устидан сув қўядилар (Бухоро вилояти, Ромитан тумани, Тарнаут цишлоги), оиланинг тўнғич боласи бўлган қиз бола ташқарига чиқиб уч марта рўмолини қоккан (Бухоро вилояти, Шофиркон тумани, Меҳнатобод кишлоги), кексалар "Бурай, бурай, буралайни қўрай" деб осмонга қараб қўшиқ айтганлар тошбакани ағдариб қўйганлар (Навоий вилояти, Навбаҳор тумани, Учтут цишлоги), бир аёлни эшакка миндириб устидан сув сепганлар ва унинг кийимлари қурғач ёмгир ёғади деб ирим қилганлар (Бухоро вилояти, Қорақўл тумани, Сайёд цишлоги).

Ёмгир қўп ёгса, уни тўхтатиш учун: оиладаги тўнғич боланинг орқасини қиблага қаратиб очиш (Навоий вилояти, Хатирчи тумани, Қайиш цишлоги; Навбаҳор тумани, Учтут цишлоги; Қизилтепа тумани, Харатон цишлоги), тўнғич боланинг кетига шаппатлайди (Бухоро вилояти, Ромитан тумани, Тарнаут цишлоги), том бошига челақ тўнкариб қўйилади (Самарканд вилояти, Пахтачи тумани, Добусия цишлоги), тандир ёки ўчоқни сувашган, тандирга сув сепишган (Навоий вилояти, Навбаҳор тумани, Учтут цишлоги; Хатирчи тумани, Қайиш, Довтепа, Куччи цишлоқлари; Бухоро вилояти, Ромитан тумани, Тарнаут цишлоги), ёмгир сувидан лой қилиб, ўчоқ ясаганлар ва олов ёқишган (Навоий вилояти, Нурота тумани, Қизилча цишлоги), қибла ва қун

ЦИҚар томонга қаратиб ойна қўйганлар (Навоий вилояти, Навбаҳор тумани, Учтут цишлоги; Қизилтепа тумани, Харатон, Қўкработ цишлоқлари; Хатирчи тумани, Остона цишлоги; Бухоро вилояти, Пешкў тумани, Каласоли цишлоги), бош фарзанд қиз бола бўлса, унинг рўмолини уч марта силкитганлар (Бухоро вилояти, Пешкў тумани, Каласоли цишлоги), қўк латтадан қўғирчоқ қилиб, қибла деворга осиб қўйилади (Навоий вилояти, Хатирчи тумани, Остона цишлоги), еттига калнинг отини бир қоғозга ёзиб, уни қибла деворга осиб қўйганлар (Бухоро вилояти, Қорақўл тумани, Сайёд цишлоги), ойнани қиблага қаратиб, ёнига пахта ҳамда нон қўйишган (Кармана шаҳри), болалар уйма-уй юриб: "Халкон, халкон хотин, зери гандум поч қун, аз гандуми баҳори, лола-лўла почи қун", - деб "Халкон-халкон" айтганлар ва ҳар уйдан (яъни) қисмдан ун олиб овқат қилиб тарновлардан қўйганлар (Навоий вилояти, Хатирчи тумани, Авоҳли цишлоги).

Тўй қуни ёмгир ёгса: "фалончи қозондан қирмоч еган" ёки "фалончининг қайи" дейилади (Бухоро вилояти, Олот тумани, Жумабозор, Қассоббаёт, Банги цишлоқлари; Қорақўл тумани, Жигачи, Тангачар, Қорोजи, Кетмонтўқди цишлоқлари), ширғуруч овқатини пиширганда қозон тагида қолган қирмочини еса, тўйида ёмгир ёғади деб ирим қиладилар (Навоий вилояти, Нурота тумани, Қозгон цишлоги), суннат тўйида ёгса, тўйболанинг ота-онасидан бирови қозоннинг тагини ялабди; никоҳ тўйида ёмгир ёғиб қолса, қуёв ёки келин қозоннинг тагини ялаган экан-да, дейди (Навоий вилояти, Навбаҳор тумани, Арабсарой цишлоги, Қизилтепа тумани, Вангози цишлоги), тўй эгалари ҳасис экан дейдилар (Навоий вилояти, Навбаҳор тумани, Қалцонота цишлоги), "тўй эгалари хафа бўлибди" дейдилар (Навоий вилояти, Навоий тумани, Жалойир цишлоги), "жуда йиғлоқи қиз экан-да" дейдилар (Навоий вилояти, Қизилтепа тумани, Қўкработ, Вангози цишлоги; Навоий тумани, Жалойир цишлоги), тўй учун тайёрланган масалликлар (ун, ёғ, Гурўч)дан озроғини ёнаётган оловга ташлаб, ойнани қиблага қаратиб қўйганлар (Навоий вилояти, Хатирчи тумани, Остона цишлоги), тўйида ёмгир ёғадиган кишиларни "ядаси бор" деганлар. Агар бола ёшлигида қатик ивитилган идишининг остини яласа, ўшанинг тўйида доимо қор ёки ёмгир ёғади дейдилар (Бухоро вилояти, Ёғдудон тумани, Уларбиби цишлоги), оилада тугтилган йўлчи боланинг кетини очиб, қиблага қаратадилар. (Бухоро вилояти, Ёғдудон тумани, Уларбиби цишлоги), тўй бўлаётган хонадоннинг тўнғич боласининг орқасини очиб, уч марта "очил" деб шаппатлайдилар (Навоий вилояти, Навбаҳор тумани, Охунбобоев ширкат хўжалиги), тўнғич боланинг орқасини очиб "ёмгир тинсин, тўй бўлсин, қўп-қўп бўлса ёғаверсин" деб ирим қилишган (Самарқанд вилояти, Пахтачи тумани), "тўкин-сочинлик оулади, арзончилик бўлади" деб қувонадилар (Бухоро вилояти, Ромитан тумани, Тарнаут цишлоги), "Ман онамнинг тўнғичи, ман отамнинг тўнғичи, ман қозоннинг қирғичи", - деб қиблага қараб уч марта такрорлайдилар (Бухоро вилояти, Ромитан тумани, Тарнаут цишлоги), "сероб келин келди" дейдилар (Нурота шаҳри).

Демак, картографик метод тарихий-фольклорий жараён билан боғлиқ муайян ҳодисанинг маълум бир жўғрофий ҳудуд доирасидаги тарқалиш ҳолати, айниқса, қадимий инончларга алоқадор мифологик эътиқод ва образларнинг халқ тасаввуридида сакданиб қолиш даражаси, халқ лирикасининг ижрочилик анъаналари, маросим фольклори ва эпик сюжетлар тизимининг вариантларини иниклаб, комплекс тадқиқ этишга асос беради.

Бугунги кунда ҳам фольклор асарларини муайян ҳудудлар бўйича ареал қадқиж этиш, фольклор анъаналарининг локал хусусиятларини аниқлаш,

айникса, макрл, топишмоқ, болалар фольклори, маросим фольклори, айтим-олкиш, афсун-аврашларнинг ўзига хос табиятини тадқиқ этишда картографик йўналишда иш олиб бориш муҳим илмий аҳамият касб этади.

СТРУКТУРУАЛ ТАҲЛИЛ МЕТОДИ

Фольклоршунослик тарихида бадиий матнни муайян қисмларга ажратиб таҳдил қилишга асосланган илмий метод «структуруал таҳдил методи» деб юритилади. Бу метод тарафдорлари фольклор асарларидаги ҳар бир сюжет элементи - мотив, лавҳа, образ ва ҳатто, энг кичик бадиий деталларгача илмий тавсифлаш асосида асар морфологиясини тадқиқ этиш натижасида халқ бадиий тафаккурининг поэтик моҳияти ва қонуниятларини очиб беришга ҳаракат қиладилар. Структуруал таҳдил методининг асосий мақсади бадиий асарнинг мазмунини эмас, балки тузилишини, шаклий жиҳатини ўрганишдан иборатдир.

Фольклоршуносликда эпик матнларни структуруал ўрганишга дойр илк қайдлар А.Н.Веселовский каламига мансуб бўлиб, у "Асарлар тўплами"нинг 1913 йилда чоп этирилган 2-жилди (1-қисм)га киритилган "Тарихий поэтика" асарида мотив - сюжетни ташкил этувчи энг кичик элемент эканлигини илмий-назарий жиҳатдан асослаб берган эди. Р.М.Волков ўзининг халқ эртаклари сюжет тизимининг шаклланиш тарихига дойр тадқиқотида (Одесса, 1924) рус, украин, белорус эртакларининг матнларини композицион қурилиши жиҳатидан ўрганиб, эртак структурасида муайян бадиий формулалар (масалан, воқеа-ходисаларнинг уч марта такрорланиши, персонажлар сонининг учта бўлиши ва х.к.) муҳим роль ўйнашини аниқдаган.

1928 йилда эртакларни структуруал таҳдил қилишга бағишланган икки асар - А.Н.Никифоровнинг "Халқ эртакларини морфологик жиҳатдан ўрганиш масаласига дойр" номли мақоласи ҳамда В.Я.Пропнинг "Эртак морфологияси" асари босилиб чиқди.

А.Н.Никифоров тадқиқотининг муҳими жиҳати шундан иборат эдики, у фольклоршуносликда биринчи бўлиб эртак структураси билан боғлиқ қуйидаги "морфологик қонун"лар мавжудлигини аниқлади:

а) воқеалар ривожини тезлаштириш ёки сусайтириш мақсадида эртак структурасини белгиловчи муайян элементларнинг изчил такрорланиши;

б) "композицион ўзак қонуни" ёки ҳар бир эртакда битта ёки иккита қаҳрамон мавжудлиги, қаҳрамонларнинг тенг ҳуқуқли ёки аксинча бўлиши;

А.Н.Никифоровнинг фикрича, эртак сюжетада ҳаракат қилувчи етакчи қаҳрамон ҳамда иккинчи даражали персонажларнинг комбинациялашган функциялари эртак сюжетини ташкил этувчи асосий семантик элементлар тизимини ташкил этади.

Эртак жанрига оид бадиий матнларни морфологик жиҳатдан тадқиқ этган В.Я.Проп эса "ҳаракатланувчи персонажларнинг функциялари" сеҳрли эртакларнинг ўзгarmас, доимий ва такрорланиб турувчи тургун элементлари эканлигини кашф этди. "Эртак морфологияси" китобида келтирилишича, бу "функциялар" қуйидагилардан иборат: узоклашиш, таъқиқ ва унинг бузилиши, зиён етказувчи персонажга қаҳрамон ҳақида маълумот берилиши, етишмовчилик, воситачилик, сафар, ҳомийнинг илк функцияси ва қаҳрамоннинг унга муносабати, қаҳрамоннинг қайтиши.

XX аср фольклоршунослигида структуруал таҳдил методи Н.Рошину, М.Ю.Лотман, Е.М.Мелетинский, Б.Н.Путилов, В.М.Гацак, М.Ю.Сегал, Ф.Ўзалов каби олимлар томонидан ривожлантирилди.

Ўзбек фольклоршунослигида структуруал таҳдил методи Г.Жалолов, Х.Эгамов, Н.Дўстхўжаевалар томонидан сеҳрли эртакларни ўрганишда самарали қўлланилган. Хусусан, Н.Дўстхўжаеванинг «Ўзбек сеҳрли эртакларининг структуруал таҳдили» номли номзодлик диссертацияси структуруал таҳдил методининг моҳияти ва халқ насри жанрларини тадқиқ этишда қўлланилиши масалалари ёритиб берилган. Тадқиқотчи ўзбек сеҳрли эртакларидаги анъанавий бошламалар - инициал формулалар таркиби ва унинг асар бадииятини мукаммаллаштиришдаги вазифаларини аниқдаган. Эртак сюжетини ташкил этувчи ҳар бир элементни алоҳида-алоҳида олинган ҳолда ўрганган тадқиқотчи ўзбек сеҳрли эртаклари асосан «етишмовчилик», «шарт», «таъқиқ», «туш», «сафар», «вазифа», «қурол-яроғ», «рақиб», «тамга», «муқофот-ҳазина», «ўтиш формуласи», «қайтиш» каби элементлардан иборат деган ҳулосага келган.

Структуруал таҳдил методи ўзбек халқ сеҳрли эртакларининг моҳиятини белгиловчи «тилсим» ёки «сеҳр»ни «сеҳрли ҳусусиятга эга бўлган жонивор (от, кийик, турли гаройиб қушлар, илон, бўри каби)», «жонивор қўринишида тасаввур қилинган зооморф образлар (дев)», «инсон киёфасида тасаввур қилинган антропоморф образлар (ялмоғиз, пари, Хизр)», «сеҳрли сўз («очил қамиш», «қайна хумча», «ур тўқмоқ» каби)», «тилга кириш (от, кийик, илон, сигар ва бошқа жониворнинг тилга кириб одамдай сўзлаши)», «сеҳрли ашёлар (ойнаи жаҳон, сеҳрли тош, ялмоғизнинг ойнаси ва тароғи, сандик, қути, қайна хумча, узук каби)», «трансфигурация (бир шаклдан бошқа қўринишга ўтиш, яъни эврилиш)» воситасида намоён бўлишини кўрсатди.

Фольклор асарларини структуруал таҳдил методи асосида ўрганиш бадиий асарни ҳар томонлама тадқиқ этишнинг имкониятларини янада кенгайтиради.

МУНДАРИЖА

Сўз боши.....	3
ФОЛЬКЛОРШУНОС МАКТАБЛАРИ	6
Фольклоршуносликда «мифологик мактаб» назарияси.....	6
«Фин мактаби» ва унинг «тарихий-географик методи».....	24
«Сайёр сюжетлар назарияси» ёки «миграцион мактаб».....	36
Фольклоршуносликда «антропологик мактаб» назарияси.....	42
Фольклоршуносликда «тарихий мактаб» назарияси.....	55
Фольклоршуносликда «ритуал-мифологик мактаб» назарияси.....	60
ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИК МЕТОДЛАРИ	69
Қиёсий-типологик метод.....	69
Тарихий-қиёсий метод.....	76
Картографик метод.....	79
Структурал таҳдил методи.....	88

Маматкул ЖЎРАЕВ

ФОЛЬКЛОРШУНОСЛИК АСОСЛАРИ

Оригинал макетдан босишга рухсат этилди 06.02.2008.

Times гарнитурасида ракамли босма усулида босилди. Бичими 60x84 V₁₆
Адади 300.